

A VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A GAZDASÁGI ESZMÉKRE

ÍRTA
BÁLLÁ ANTAL

VILÁGHÁBORÚ nyomán támadt eszmei zűrzavarból három új nagy forradalmi irány bontakozott ki: az orosz kommunizmus, az olasz fasizmus és a német nemzeti szocializmus. Mind a három mélyrehatóan átalakította a gazdasági életet. Mindhárom szemlélet hallatlanul érdekes. Az orosz bolsevisták földig lerombolták a cári Oroszország egész gazdasági felépítményét és a világtörténet legvéresebb, forradalma után megteremteni akarták az új gazdasági rendet, melyet ők kommunizmusnak neveznek, de amely a valóságban államkapitalizmus. Az olasz fasiszta forradalom nem ment el ennyire a végsőikig; megsemmisítette ugyan a gazdasági liberalizmust, béklyókba verte a szabad versenyt, de nem nyúlt hozzá a magántulajdonhoz, hanem mindent rendszabályozott, majd a tőkét és munkát kényszer-szervezetekbe próbálta tömöríteni. A harmadik német birodalomban az államhatalom főleg a gazdasági élet forgalmi szférájára tette rá a kezét; nem forgatta fel a magántulajdont, nem szüntette meg a piacot, de szigorúan felügyel a termelésre, központilag szabályozza a nyersanyagelosztást, irányítja a lakosság élelmiszerellátását is.

Az elmúlt évszázad uralkodó gazdasági eszméjét, a gazdasági liberalizmust és az azon felépült tőkés termelési rendet mindig bírálták és támadták, de sohasem zúdult rá a támadásoknak olyan özöne, mint napjainkban. A világ két nagy pártra szakadt: az individualizmus és a kollektívizmus pártjára. Oroszországban kollektivisták kísérlet folyik, Olaszország, Németország, Portugália az úgynevezett korporációs rendszerre tért át, Európa két vezető nagyhatalma, Nagy-Britannia és Franciaország viszont továbbra is ragaszkodik a múlt században kipróbált gazdasági elvekhez. A gazdasági elzárkózást, az önellátási mániát hasztalan ostromozzák a világ legkitűnőbb közgazdasági tekintélyei. A gazdasági szabadság klasszikus földjén, az Északamerikai Egyesült Államokban Rooseveltnél elnök

negyedik esztendeje kísérletezik az állami tervgazdasággal. Minden elfogulatlan szemlélő kénytelen megállapítani, hogy a gazdasági liberalizmus és a tőkés termelési rend egykor oly hatalmas terebélyes fájáról lecsapkodtak igen sok ágat. De a kapitalizmus nagyon mélyen beeresztette gyökereit az európai és az amerikai kultúrába. Vájjon ez a hatalmas gyökérzet hajt-e még új ágakat?

Mielőtt ezeket az új gazdasági eszméket és általában a világháborúnak a gazdasági eszmékre való hatását részletesen ismertetnénk, vegyük futólag szemügyre azokat az eszméket és általános nézeteket, amelyek a francia forradalomtól a világháborúig terjedő korszak gazdasági történéseit mozgatták.

A GAZDASÁGI SZABADELVŰSÉG.

A felvilágosodási kor nagy szellemi forradalma a gazdasági eszméket, a gazdálkodás céljáról alkotott fogalmakat is teljesen átalakította. A XVIII. század gondolkodói nemcsak a politikai, hanem a gazdasági élet területén is követelték az egyes ember minél szabadabb érvényesülését és jogait. Ezt a jelenséget nevezik individualizmusnak. Hogyan keletkezett az individualizmus? A szellemi életnek ezeket a jelenségeit végső gyökerekig ki-nyomozni igen nehéz feladat, szinte lehetetlenség. A nagy koreszmék úgy keletkeznek, mint a tenger áramok; egyszer csak feltámadnak, megerősödnek, ellenállhatatlan erejük, korlátlan tekintélyük van, társadalmi mozgató erőkké válnak, azután elgyengülnek, végre megsemmisülnek. Az individualizmusnak több forrása van, mint a természetjogi iskola, az angol puritánizmus; megtaláljuk az individualizmus elméletét Hugó Grotius jogelméletében, Hobbes, Locke, Kant filozófiájában, Rousseau tanításaiban.

A gazdasági nézetek átalakulása szoros kapcsolatban van a kornak megnövekedett gazdasági szükségleteivel, a forgalomnak, a termelésnek új eszközeivel. A céhek a nagyipari termelés korában nem állották meg helyüket, a földesúri hatalom lassanként nyűgévé lett a mezőgazdasági termelésnek. A politikai és a vallási felszabadulás után a gazdasági felszabadulásnak is szükségképpen be kellett következnie. Az a felfogás lesz a XVIII. század végén általánossá, hogy a gazdasági tevékenységnek egyetlen célja van: az egyes ember jólétének emelése, mert az egyes ember jóléte a társadalom jólétét is jelenti. Az állam célja — az individualizmus szerint — pusztán a rend fenntartása és a védelem; az állam rendőr, bíró, hadsereg, semmi más, legkevesébbé üzleti vállalkozó. El kell tehát háritani azokat az

akadályokat, amelyek az egyes ember gazdasági tevékenysége elé gördülnek. Ezek néhány szóval a gazdasági liberalizmus (individualizmus) követelményei.

A gazdasági liberalizmus követelményei voltak a jobbágyság felszabadítása, a céhek megszüntetése, a kiváltságok eltörlése és a kereskedelem és forgalom akadályainak az a csökkentése vagy teljes megszüntetése, amely Angliában a századfordulón. Franciaországban a forradalom alatt, Nyugat-Európa legtöbb országában pedig a század első évtizedeiben következett be. Franciaországban a forradalom szüntette meg egy csapásra a jobbágyságot, Poroszországban Hardenberg és Stein báró 1807-iki reformjai vetettek véget a jobbágyi kötelezettségeknek és önálló földtulajdonosokká emelték a porosz parasztság százazzeit. Magyarországon ez a reform csak jó későn, 1848-ban következett be. A liberálisok követelték még, hogy a föld szabad árucseré tárgya legyen, mindenkinek adják meg a költözködés szabadságát. Minthogy szerintük az állam legkevésbé alkalmas arra, hogy az egyesek jólétét munkálja és csak az egyes ember munkája, vállalkozó kedve, kezdeményező képessége lehet minden egészséges fejlődésnek az alapja, a teljes iparszabadság megvalósítását hangoztatták. Általában az individualista kornak sokkal több érzéke volt az anyagi érdekek iránt, mint az azelőtti koroknak.

Elméletileg a gazdasági liberalizmus eszméjét John Locke angol bölcsészig vezethetjük vissza. A gazdasági irodalomban és a gyakorlati életben is a legnagyobb úttörői a francia fiziokraták: Quesnay és Turgot, első nagy rendszerzője és a liberális gazdasági iskola megalapítója a skót Smith Adám, a „Wealth of Nations“ című, 1776-ban megjelent művével. A francia fiziokraták érdemei rendkívül nagyok. Quesnay doktor és Turgot XVI. Lajos minisztere, intézték az első nagy és hatásos támadást a merkantilizmus ellen és forgatták ki sarkaiból Colbert egész rendszerét, az államhatalommal összetestvériesített közgazdaságot. A túlságba vitt iparpártolással szemben ők hangoztatták először a földművelés fontosságát, majd kimondták, hogy a magántulajdon szent, a gazdasági erőket szabadjára kell engedni, az egyén szabadon érvényesüljön a gazdasági életnek egész területén. Mercier de la Rivière-től származik a híres „laissez faire“, „szabad cselekvés“ elve, az egész szabadkereskedelmi iskola későbbi jelszava.

Smith Adám, kinek főművét a emberi értelem legnagyobb alkotásának nevezték, mélyen gondolkodó, rendkívül nagyképzettségű elme volt, ismerte a gazdasági történetet, mélyrehatóan foglalkozott korának a gazda-

sági napi kérdéseivel. Mint empirikus gondolkodó, a tényekből, az élet valóságaiból vezette le megállapításait. Stílusa közvetlen, elegáns, könnyen érthető és részben ez rendkívüli hatásának a magyarázata. Könyvében felsorolt példái gazdagok és a gyakorlati életből vannak véve. Abból az alaptételből indul ki, hogy minden vagyon egyetlen forrása a munka s ő fejt ki először szigorúan tudományos alapon a munkamegosztás jelentőségét.

A gazdasági életnek minden kérdését sorra véve, egymásután tárgyalja a termelés, a forgalom kérdéseit, megvilágítja azt a kérdést, mi a termelői munka, a gazdaságilag nem termelő tevékenységgel szemben, megalkotta a nemzetközi kereskedelem első elméletét. Smith a fiziokraták szellemes elméleteiből és a még szétfolyó tanításaiból megeremtette a közgazdaságtudományt. Naturalista és optimista még ugyanúgy, mint Quesnay, vagy Turgot, akiknek a megállapításaiból sokat átvett. Az egyénből vezeti le a közgazdaságot és a legteljesebb szabadságot követeli a gazdasági erők számára.

Smith Ádám híres tétele a következő: „...miután a kiváltságok és megszorítások egész rendszere teljesen kiküszöbölődött, a természetes szabadság világos és egyszerű rendszere magától helyre áll. Minden ember, amennyiben nem érti meg az igazságosság törvényét, egészen szabadon követheti a saját érdekét, azon a módon, mely neki megfelel és végezheti munkáját, gyűjthet tőkét, versenyre kelve más emberrel, vagy embereknek más osztályával“. A kormányt — mondja tovább Smith —, olyan kötelezettségekkel terhelik, amelyek, ha megpróbálja őket teljesíteni, számtalan csalódásnak teszik ki és tökéletes véghezvitelükhöz semmiféle emberi bölcsesség vagy tudomány nem lehet elegendő ...

Az állami be-nem-avatkozás elméletét, amelyet később Mill Stuart és Herbert Spencer fejtettek ki részletesebben, először Smith Ádám fektette le tudományos alpra. Eszménye a magánvállalkozás és csak azokat a gazdasági szerveket helyesli, amelyek a társadalom spontán elhatározásának köszönhetik létüket. Smith Ádám az állami beavatkozás ellenfelei számára az érveknek szinte egész tárházát szolgáltatja. A kormányok mindig és kivétel nélkül mindenütt elpocsékoló! a társadalom javainak — írja — és ennek a jelenségnek okai sokfélék. A legfőbb ok az, hogy a kormányok azt a pénzt költik, amelyet más szerzett, amelyért más dolgozott meg. Az állam a legrosszabb adminisztrátor, mert közegei, akik nincsenek közvetlenül érdekelve az igazgatásban, hanyagok és tékozlók. Ha állami kezelésbe adnák a földeket — írja Smith —, a negyedét sem hoznák meg mos-

tani terméküknek, az állami funkcionáriusok hanyag, drága és lelkiismeretlen kezelése miatt. De Smith mégsem doktrinér és sohasem általánosít. Világos meglátása, józansága megóvták őt minden szélsőségtől, nem látja mindenütt feleslegesnek az államhatalmat. Az államnak megvan a saját terrénuma, mint az igazságszolgáltatás, a honvédelem; sőt az állam még intézményeket is tarthat fenn, ha azok a közcél szolgálják. „Az állami beavatkozás általános elv nála, de nem abszolút szabály“ — írja egyik kritikusa, Rist, kiváló francia közgazdász. Valóban nem elvakult individualista, minden szabály alól van nála kivétel.

A vámkérdésben Smith Adám a fiziokraták tanítványa: haszontalanak, ártalmasnak tartja a védővámrendszert, de józansága itt is megóvjja a túlzástól. Azt ajánlja, hogy fokként léptessék életbe a szabadforgalmat és megengedhetőbbnek tartja az ügynevezett pénzügyi vámokat. Az angol kormányok később, 1846 után, amikor az összes tiltó, behozatali, kiviteli és egyéb vámokat eltörölték, Smith Adám vámpolitikai tanítását követték.

Smith Adám tanításai hatalmas közgazdasági irodalomnak adtak életet, amely részben éles kritikája, részben továbbfejlesztése az ő zseniális meglátásainak. Ellenfelei közül többen megpróbálták vele szemben megvédeni az elavult merkantilizmust, majd jött nemsokára Müller Adammal az élén a német konzervatív és romantikus iskola, amely az egész gazdasági liberalizmust tagadta és vissza akarta varázsolni a letűnt középkort. Smith főműve igen nagy hatással volt korának államférfiakra, amit abból magyarázhatunk, hogy azokat a gazdaságtörekvéseket, célokat foglalta össze tudományos rendszerbe, amelyek éltek a lelkekben. Nagy hatása volt elsősorban az ifjabb Pitire, a napóleoni kor korlátlan tekintélyű és nagyhatalmú angol premierjére. Az ő tanításaiból merített ihletet a porosz reformkor két nagynevű államférfia, Stein és Hardenberg.

Smith tanításainak ezzel a rövidke ismertetésével bemutattuk a gazdasági liberalizmus egész eszmei lényegét. A nagy angol rendszerező tanításait tovább fejlesztették nagyszámú angol és francia epigonjai. Angliában elsősorban Ricardo érdemel említést, aki megtoldotta Smith rendszerét az áruérték és a földjáraadék kifejtésével. Franciaországban a legnagyobb követője Jean Baptiste Say, Napóleon gazdasági tanácsadója, a fogyasztás tanának szerzője. Ehhez az iskolához tartozik még Malthus, a sokat támasztott népesedési tan elgondolója, és befejeződik, egyúttal csúcspontját éri el a szélső gazdasági liberalizmus Mill Stuart hatalmas nagy rendszerező

művével, amely azonban a gazdasági liberalizmusnak már sok tekintetben revíziója.

A gazdasági liberalizmusnak egyik igen nagyjelentőségű ágazata a német List Frigyes „Nemzeti gazdasági rendszere“. List elgondolásának korszakos jelentősége abban volt, hogy a nemzeti öntudat felébredése után ő az első, aki a tisztán nemzeti szempontokat és célokat összeegyeztette a gazdasági liberalizmus új termelési rendjével. Abból a tényből indul ki, hogy Angolország fejlett iparával, a tengerhajózás és kereskedelem monopóliumával olyan megsemmisítő gazdasági fölényre tett szert, hogy Európa öntudatos népeinek védekezniök kell ellene, és le kell mondaniok a korlátlan gazdasági forgalom elvéről. List nem ellensége a gazdasági liberalizmusnak, szerinte is szükség van szabadságra, ő is teljes egészében elveti a merkantilizmust, de világveszedelemnek tartja azt, hogy az egész kereskedelem, ipar, tengerhajózás egyetlen nemzet kezében összpontosuljon. Nincs igaza — szerinte — a Smith-féle iskolának abban, hogy a nemzetek anyagi boldogulásához nincs szükség egyébre, mint munkára, szorgalomra, takarékoságra, intelligenciára; a vagyonosodás nagy mértékben függ a polgári intézményektől, a törvényhozás és a kormány működésétől. Mi tehát a teendő? A nemzeti individuumok egyesüljenek nemzeti társadalommá, szerves egészé és mondjanak le a szabad kereskedelem hangzatos elvéről, védjék meg ésszerű védővámrendszerrel a saját nemzeti termelésüket. „A védővámrendszer — mondja List —, melyről az állították, hogy spekulatív fejek találmánya, természetes következménye a nemzetek ama törekvésének, hogy biztosítást nyerjenek saját fennmaradásuk, befolyásuk, vagy hatalmi fölényük számára.“

List korántsem túlzó védővamos; bizonyára a legélesebben elítélné a mai gazdasági autarkiát és az elzárkózás politikáját. Azt mondja többek között, hogy a túl magas védővámok, ha azok minden idegen árut kizárnak a hazai piacról, a nemzetet lanyhaságra, tunyaságra szoktatják. Az ő vámai az úgynevezett nevelővámok és mérsékelni kell őket, mihelyt a nemzeti ipar annyira fejlődött, hogy olcsón és kielégítő mennyiségben tud termelni. List eszméi is nagy hatással voltak korára, ámbár ez a hatás korántsem vetekedhetett Smith Ádáméval; tanításai csak később hatottak, 1871 után, a politikai és a gazdasági imperializmus korában, amikor a szabad kereskedelmi irány egész Európában aláhanyatlott.

Nálunk, Magyarországon a gazdasági liberalizmus első felvillanását egy igen kiváló, de a maga korában nem sokra becsült közgazdasági író, Ber-

zeviczy Gergely közgazdasági munkáiban szemlélhetjük; ő Smith Ádám első magyar tanítványa. A XIX. század első évtizedében szomorú, kilátástalan viszonyok között hirdette, hogy Magyarország és vele együtt Közép-Európa felvirágzását csak a szabadkereskedelem, a régi monopóliumok s egyéb gazdasági megkötöttségek megszüntetése segítheti elő. Gróf Széchenyi István eszményképe a gazdag és rohamosan vagyonosodó Anglia, ahol minden gazdasági és technikai alkotás egyéni vagy társadalmi kezdeményezésből született meg. A nemzetgazdaság forrása szerinte is az emberi munka, amelynek fokozására a hitel, a közlekedés és akadálytalan forgalom szükséges. Minden mesterkéltséget el kell törölni, ami a kereskedelem, a közlekedés, az ipar fejlődését megakaszthatja. Az emberi ész, szorgalom, a munka — ezek azok a tényezők, amelyek vagyonosabbá tehetnek bennünket. Sok egyéb erkölcsi tanítása mellett ugyanazt hirdette, amit az angol szabadkereskedelmi iskola: csak a szabadság, a szabad föld, szabad birtok a sikeres gazdálkodás sarkköve; ezért a váltójog megteremtése, az ősiség megszüntetése, az egész gazdasági életnek, legelső sorban a pénzügyeknek új alapokra helyezése lehet csak az új Magyarország megteremtésének kezdete. Mintaképe Anglia, és az a nagy eszmény lebeg előtte, hogy Magyarország önerejéből, tisztán az egyesek öntudatos erőfeszítésével, megfeszített, tervszerű munkájával emelkedhetik fel Kelet-Európának mintaszülőföldjévé.

Kossuth Lajos ugyanabban az eszmekörben élt, mint Széchenyi, ugyanúgy akarja az ország gazdasági felvirágzását, mint ellenfele, azzal a különbséggel, hogy ő erősebben politikus. Kossuth kezdetben smithiánus ugyanúgy, mint Széchenyi, később azonban List Frigyes munkáinak és személyes ismeretségük hatása alatt eltért a védővamos irányzat felé.

A gazdasági szabadság egész Nyugat-Európában végleges diadalt aratott és a múlt század hatvanas, hetvenes esztendeiben érte el csúcspontját. A középkori eredetű kiváltságok utolsó maradványai is eltűntek, a testületi, állami és egyéb megkötöttségek lassanként mindenütt megsemmisültek. Magyarországon a Bach-rendszer az erősen liberális szellemű 48-as törvényhozás összes gazdasági rendelkezéseit végrehajtotta, az ősiség megszűnt, megalakult a pesti tőzsde, létrejöttek a kereskedelmi kamarák és megépülnek első nagy vasútvonalaink. Angolországban a harmincas esztendő végén Cobden Richárd gyáros és a szabadkereskedelem apostolainak felléptével valóságos liberális forradalom kezdődött. A liberálisok szívós, kitartó munkával és szinte páratlan erejű agitációjukkal letörték a konzer-

vatív körök ellenállását és az angol törvényhozás 1846-ban eltörölte a gabonavámokat. Végleg győzött a manchesterizmus, amelyről ellenfelei még ma is azt hirdetik, hogy lelketlen, kíméletlen gazdasági materializmus volt, holott nem az. Cobden és barátai előtt nagy eszményi cél lebegett: azt hitték, hogy a vámhatárok ledöntésével és a szabadkereskedelem megalapozásával megszilárdítják az egyetemes békét, mert, ha a népeket kölcsönös árucserre köteleik kapcsolják össze, lehetetlenné lesz a háború.

A gazdasági szabadság szárnyakat adott a gazdasági erőknek. Megépültek a 30-as, 40-es években Európa első vasútvonalai és a vasabroncsok rövid néhány évtized alatt behálózta az összes kontinenseket. Közben megindult Amerika és Európa között az első gőzhajó, feltalálják a távirót és a 60-as évek végéig lerakják az Atlanti-óceán alá az Európát Amerikával összekötő első kábelvonalat. A belső vámfalak, amelyek a francia forradalom előtt a nemzeti államokat is kis gazdasági egységekre szaggatták, mindenütt leomlottak, legelőször Angolországban, azután Franciaországban. Németországban megalakult Friedrich List kezdeményezésére a Zollverein, majd lassanként megvalósul a Németbirodalom gazdasági egysége, amelyet megkoronázott I. Vilmos császár és Bismarck nagy műve 1870-ben. Az okszerű talajművelés és a mezőgazdasági gépek alkalmazásával hatalmas arányokban emelkedett a földművelés hozadéka is. A gazdasági szabadelvűség tanításait a tények mindenütt igazolták. A forradalmak lezajlása után az ipari fejlődés minden európai országban szinte szédületes arányú és valóságossá vált az angol utilitarista iskola nagy gondolkodójának, Benthamnak kívánsága: az emberiségnek több és több szükségletét elégítették ki folyton olcsóbban. Igaznak bizonyult lassanként a gazdasági liberalizmusnak az az elve is, hogy a teljes szabad forgalom mellett tudja csak a vevőközönség szükségleteit mennél jobban és olcsóbban kielégíteni. Az egész gazdasági élet most már valóban vételből és eladásból áll. Az állam Nyugat-Európában közvetlenül alig szól bele a gazdasági tevékenységbe, csak megvédte az egyes embert a csalásoktól, a bántalmazásoktól és biztosította neki szabadságát és jogait, mint ezt Smith Ádám iskolája követelte. Nem túlzás egy történetíró mondása: régen az élet lét volt, a XIX. században üzlet.

A termelőeszközök a XVIII. század végétől kezdve Nyugat-Európában és Amerikában teljesen átalakultak. A kézimunkából gépmunka lett, a régi céhrendszer kicsinyben való és minőségi termelése tömegtermeléssé

lett. Most már nem az áruk minősége elsősorban a fontos, hanem tömege: minél gyorsabban, minél több szükségletet kielégíteni. Megalakulnak a hitel első nagy szervezetei is az XIX. század első felében. A gazdasági szabadság nemcsak a termelési eljárásokat alakította át, hanem ugyanakkor összevázta azt az európai társadalmat, amely a francia forradalom korában több, mint ezeréves múltra tekintett vissza, tönkretette a történelmi Európát, megsemmisítette a középkor és az újkor rendekbe tagolt, megkövesült társadalmát és mindezek helyén egy meglehetősen folyékony, szakadatlan mozgásban, állandó hullámzásban levő társadalmi állapotot teremtett. És átalakította ezzel kapcsolatban az életideálokat, az élet céljáról, rendeltetéséről alkotott fogalmakat is, megteremtette azt az új életeszmet, amely egészen máig legtisztábban az utilitarista és abszolút gyakorlatias lelkiségben: az amerikanizmusban fejeződik ki.

Vegyük most már szemügyre, milyen új eszmei erők, milyen tanok, nézetek lépnek fel a gazdasági liberalizmussal szemben és mi ezeknek a jelentőségük a XIX. és XX. századnak a gazdasági élettel kapcsolatos társadalmi mozgalmában?

A GAZDASÁGI SZABADELVŰSÉG ELLENHATÁSAI.

A gazdasági liberalizmus ellenhatásait nehéz volna egyetlen okból megmagyarázni. Sokan rögtön kezdetben csalódtak benne, mert nem hozta meg a boldogabbnak ígért jövőt, azok a foglalkozási csoportok pedig, amelyek a szabadverseny következtében károkat szenvedtek, érthető módon gyűlöltek, mint a tönkrement kisiparosok és a jobbágyfelszabadítás miatt kárt szenvedett nagybirtokos osztály. A gazdasági szabadelvűség az ellene támadt reakciót mindenütt legyőzte és a régi rend legkonokabb ellenfelei is, akarva, nem akarva, beleilleszkedtek az új életformákba, de rögtön meg is szervezkedtek ellene. A gazdasági szabadelvűség ellenhatásai közül elsősorban a bukott feudalizmus kiváltságosainak megszervezkedése, a konzervatívizmus az első. Utána a szocialista (kollektivista) reakció, majd a katolikus egyház reakciója következik, majd fellépnek a század végefelé a szociálreformerek, a szövetkezeti mozgalom apostolai, és a liberális gazdasági rend ellen lázadtak fel az anarchisták is.

A konzervatívok, akik túlnyomólag a régi történelmi nemesség és a főurak soraiból kerültek ki, részint elvesztett hatalmukat fájlalták, részint az államról és társadalomról alkotott fogalmaik állottak legélesebb ellentét-

ben a diadalmas új világrenddel. A konzervatívok a legerősebbek s a legtudatosabbak Németországban voltak, ahol mindjárt a Stein—Hardenberg-féle reformok után megszervezkedtek, hogy megkössék a liberális gazdasági haladás kerekét. Nagykészségű és igen hatásos toliforgatójuk akadt Adam Müller személyében, aki az „államművészet elemeiről“ szóló, 1808-ban megjelent nagyobb művében éles támadást intézett a smithiánizmus ellen. Müllernek a legfőbb érvelése az, hogy a gazdasági individualizmus a társadalmat alkotó elemeire bontja szét, minden kedélyt, lelkiséget, vallást kiszorít az államéletből, a társadalom régmúltba nyúló vérségi kapcsolatait széttépi, a szeretetet, a bizalom szellemét és ezzel együtt minden nemesebb érzelmet összetör, eközben magát az ipart és a kereskedelmet a véletlen játéklabdájává teszi. Müller kritikája erősen pietista ízű. A feudálisoknál, akik hajdan nem a legemberségesebben bántak jobbjáikkal, amikor a haladó idők a rendiséget lehengettek, felébredt az atyáskodás szelleme. Müller és a porosz konzervatívok a gazdasági szabadelvűségnek főleg az államról való tanításait támadták. Az állam náluk az egyetlen lehetséges életformát jelentette. „Az állam — írja Müller — nem csupán iparos, kereskedő, biztosító intézet, vagy merkantilista közösség; bensőséges kapcsolata ez a nemzet egész belső és külső életének, ez teszi nagy, energikus, végtelenül mozgékony és eleven egésszé.“ Müllernek ez a jellegzetes mondata a mai, III. Németbirodalomnak az államról vallott nézeteit tükrözi vissza.

Kidolgozott, konkrét gazdasági programjuk a konzervatívoknak nem volt, de valamennyien egyhangúlag hangoztatják, hogy az iparosodás társadalmi veszedelem, emberhez méltó fő gazdasági foglalkozás, elsősorban a földművelés, csak a mérsékelt, a szoros és nélkülözhetetlen szükségleteket kielégítő kisipart pártolják, a nemzetközi munkamegosztásról szóló tant, amely a világgazdaságnak az alapja, mint ártalmasat és hamisat, elvetik. Ugyanígy elvetették a klasszikus gazdasági iskola áruértéktanát is, s Müller azt követeli, hogy az ipar gyors fejlődése elé akadályokat kell gördíteni, hogy a földművelés vezető szerepe a gazdasági életben megmaradjon. Elvetik a konzervatívok a liberális gazdasági iskolának azt a tanítását is, hogy minden ország lehetőleg csak azt termelje, amire természeti adottságai képesítik. Ők már akkor követelték a hazai határokon belül levő gazdasági erők lehető kihasználását, amit ma autarkciónak nevezünk.

írásaikat, kidolgozatlan programjaikat, ámbár a társadalmi különbségek hívei, bizonyos keresztényies emberszeretet hatja át. Ezt látjuk Müllernél és két másik hatásos konzervatív írónál: Ludvig von Hallernél, Stahl-

nál, kik valamennyien lépten-nyomon panaszkodnak, hogy a gazdasági individualizmus felborította az élet összhangját, mert kiszedte a népet földesurainak gyámsága alól és védtelenül kiszolgáltatta a nagyipari vállalkozók kénye-kedvének. A gazdasági liberalizmus — az ő felfogásuk szerint — lelketlen materializmusával a pénzt tette meg a társadalom ragasztékának és ezzel megsemmisítette azt a nagyszerű lelki köteléket, amely a céhbeli mesterlegényt gazdájával, a jobbágyot pedig földesurával összekapcsolta.

Többnyire jól és lendülettel megfogalmazott írásaiknak az 50-es 60-as esztendőig meglehetősen nagy hatásuk volt, főleg Poroszország junkertársadalmában. A porosz junkerek, akiknek az ötvenes években már Bismarck a vezérük, az ipari fejlődésért vezérükkel együtt nem nagyon lelkesedtek, de a német nagyipar hatalmasarányú kifejlődését megakadályozni nem tudták. Később, 1871 után, amikor látták, hogy a német ipar a világhatalmi politikának egyik eszköze, már nem is elleneztek. Németország ipara, kereskedelme a század 30-as éveitől kezdve folyton nőtt, 1871 után pedig ropant arányú, Amerikáéra emlékeztető haladást mutat. A konzervatív szellem, miután a gazdasági életben nem ért el hatást, a politikába szorult, ahol a konzervatívok megtartották uralmukat és befolyásukat az államügyekre egészen az 1918-i összeomlásig.

A gazdasági szabadelvűségnek a konzervativizmus után sokkal nagyobb fontosságú ellenhatása az, amelyet általában szocializmus (kollektívizmus) néven ismerünk. A gazdasági liberalizmus az alsóbb néposztályok sorsára és életmódjára gyakorolta a legelhatározóbb befolyást. Egy folyton növekvő, új foglalkozási csoportot — osztályt — teremtett meg, a bérmunkások osztályát, amelyet a hűbériség kora nem ismert. Számuk, a gépek alkalmazása és a gazdasági forradalom kezdete óta, nőttön nő és a nagyipari központokban néhány évtized alatt hatalmas tömegek verődtek össze. A régi céhalkotmány az ipari forradalom korában már a múlté és a bérmunkás és a munkaadó viszonyát szabad elhatározásból megkötött szerződés szabályozza. Az ipari munkásság már a liberális korszak kezdetén elégedetlen, forradalmi elem, amely szinte önként kínálkozott arra, hogy megszervezzék és a század új hatalmi tényezőjévé emeljék. A munkások megszervezkedését, bérharcaikat, sztrájkjaikat, sorsuk javítására irányuló törekvéseket, Werner Sombart után, társadalmi mozgalomnak nevezzük. Az az eszmetömkeleg, amelyet szocializmusnak (kollektívizmusnak) nevezünk, a társadalmi mozgalommal szerves kapcsolatban van, mert az ipari munkásság helyzete, megélhetésének problémái indították a század társa-

dalmi kérdésekkel foglalkozó kutatóit és gondolkodóit arra, hogy az újdonsült gazdasági rendet a legélesebb bírálat tárgyává tegyék.

A szocializmus, mint gondolat, nagyon régi, vissza lehet vinni Plátóig, a spártai államrendig, tehát az ókori Görögországig; az újkor elején Morus Tamás és Campanella a szocializmus előfutárjai, vagyis inkább megálmódói, de ennek a szocializmusnak a XIX. század szocialista ideológiájához és a vele kapcsolatos társadalmi mozgalomhoz nem sok köze van. Ezt már a merőben új viszonyok, a bérmunkások és a munkaadók ellentétei, a gazdasági liberalizmus és a tőkés termelési rend kritikája teremtették meg. Több irányát s vagy ötvenféle különböző ágazatát, válfaját lehetne megkülönböztetni. Egyik a tulajdonképeni szocializmus, amely megelégszik azzal, hogy a társadalom (állam) tulajdonába menjenek át az összes termelő eszközök, de a javak szétosztása továbbra is magánkézen maradjon, a másik a kommunizmus, amely egyformán elveti mind a termelésben, mind a szétosztásban a szabad rendelkezés jogát és mind a kettőt az államhatalomra ruházza. A szocialista gondolat XIX. századi első nagy úttörője a francia Saint Simon, ábrándos, excentrikus, szélső romantikus gondolkodó, akinek munkáiban sok zseniális és megkapó részletet olvashatunk. Saint Simon a szónak későbbi értelmében még nem szocialista, csak mint gondolkodó és kora gazdasági jelenségeinek megfigyelője, arra a végső következtetésre jut, hogy a gazdasági helyzeten — melyet ő anarchiának nevez — csak egy nagy tudatos, társadalmi összeműködés segíthet. A szocializmus előfutárja Owen angol gyáros is, aki Amerikában a munkaközösséggel is kísérletezett. „Utópista“ szocialistának tették meg Fourier-t, a falanszter-rendszer feltalálóját, de ő inkább a szoros társadalmi együttműködés és a szövetkezeti rendszer hirdetője, ami nincs is túlságosan ellentétben a gazdasági liberalizmus tanításaival. (Madách utána rajzolta meg „Az ember tragédiája“ falanszter-jelenetét.)

Az úgynevezett utópista szocialisták kritikájának az a lényege, hogy a gazdasági szabadelvűség fokozta ugyan a termelést, teremtett új piacokat, ki tud elégíteni sokkal több szükségletet, mint a céhszerveletbeli termelés, de a társadalmi kérdést nem oldotta meg, ellenkezőleg, még jobban kiélezte és az egész társadalmat kizsákmányolók és kizsákmányoltak tömegére osztotta. Megsokszorozta az egyesek vagyonát — mondják a szocialisták —, de a tömegeket a legkétségbeejtőbb nyomorúságba döntötte. A kapitalista termelés sokkal teljesítőképesebb, mint a régi, ámde a magántulajdonnak az a nagy bűne van, hogy lehetségessé teszi embernek ember által való

kizsákmányolását. Nagyjából ezek a legfontosabb érveik. Ezért az összes szocialista rendszerek mind arra törekszenek, hogy megrendszabályozzák, ellenőrzésnek vessék alá a magántulajdont, a fontosabb termelőeszközöket pedig köztulajdonba vegyék.

A XIX. század legnagyobb hatású szocialista tanítása egy nagy összegező gazdasági, politikai és filozófiai rendszer, amelyet Marx Károly, a munkásmozgalom német irányának megalapítója alkotott. A Marx és Engels együttes szerkesztésében 1848. május 1-én megjelent kommunista kiáltvánnyal számítjuk az európai munkásmozgalom kezdetét. A marxizmusnak a XIX. század kultúrájában való nagy szerepe letagadhatatlan és hatása egészen a világháborúig tartott. Az azóta életrekelt nemzeti szocialista irányok — a német nemzeti szocializmus és az olasz fascizmus — annyira háttérbe szorították a marxizmust, hogy napjainkban már nincs túlnagy jelentősége. Lényege egész röviden megfogalmazva megtalálható már a Kommunista kiáltványban, a mozgalom kátéjában. Marx főműve a sokat idézett, de kevesek által olvasott „Das Kapital“, amely 1867-ben látott napvilágot. A kritika Marx nagy művét azóta szétszedte és kimutatta, hogy a nagy mester nem sok eredetiséggel dicsekedhetik, inkább összegezte és szélesenmegalapozott rendszerbe foglalta össze mások tanításait. Társadalomfilozófiája, az úgynevezett történelmi materializmus, amely szerint az összes történelmi jelenségek az egyes korok árucsereszonyainak eredményei, Condorcet francia filozófus eszméje. Az egész filozófiai marxizmus az értéktöbbletanon nyugszik, amelyet Marx Ricardótól vett át, de azt megfordította. Az értéktöbblet nem egyéb, mint a munkabér és a termelvény piaci ára közötti különbség. A vállalkozók nem fizetik meg a munkásnak a teljes értéket, amelyet az az áruba befektetett és így a munkásnak meg nem fizetett teljes béréből ered a vállalkozó profitja, ez halmozódik fel lassanként tőkévé és ennek folyománya az egyre nagyobbodó, majd mammutvagyonokká felduzzadt nagytőke. (Accumulationstheorie.) Marx, a Hegel-féle német bölcsészeti dialektika segítségével megkapóan vezeti le az alaptételből a többi összes tételeket. A tőke felhalmozódása következtében a munkásosztály koldussorba süllyed és végre minden vagyon, minden termelőeszköz néhány nagykapitalista kezében összpontosul. (Verelendungstheorie.) „A polgári társadalom gazdasági fejlődése természeti szükségképpen a kisüzem hanyatlására vezet... A termelőeszközök az aránylag kevészámú kapitalista és nagybirtokos monopóliumává lesznek“ — mondja a marxi szellemben készült erfurti program. „A polgári társadalom gazda-

sági fejlődése elkülöníti a munkást a termelői eszköztől és ninestelen proletárrá változtatja...” — Olvassuk szintén a német szocialisták erfurti programpontjai között.

A kritika már a háború előtt behorpasztotta a marxizmus időállónak hitt épületét, kimutatva igen sok állításáról, hogy azok önmagukkal ellenkeznek. A marxizmusnak legtöbb tételét, főleg a jóslásokat nem igazolta az idő. A Verelendungstheorie, vagyis az a tétele, hogy a kapitalizmus alatt a munkásosztálynak mind nagyobb és nagyobb nyomorba kell föl-tartóztatlanul lesüllyedni, teljesen megbukott. A munkabérstatisztikából, főleg 1890 óta ki lehet mutatni, hogy a munkásosztály javadalmazása szinte évről-évre emelkedik, a legnagyobbak a munkabérek a legkapitalistább államban, az amerikai Egyesült Államokban. A tőke felhalmozódásáról szóló tant hasonló módon megsemmisítették a tények és tapasztalatok. Igaz, hogy a nagyüzemek szaporodtak és rengeteg vagyon, óriási tőkék halmozódtak fel egyesek, vagy társaságok kezében, de közben szaporodtak a közép- és a kisüzemek is. A marxizmusból mégis igen sok haszna volt az európai és amerikai kultúrának. A szocializmusnak ez az erősen forradalmi iránya hívta fel mindenütt a figyelmet a munkáskérdésre és ez indította minden nyugateurópai országban a kormányokat és törvényhozásokat arra, hogy a munkásokat védő törvényeket megalkossák. A marxizmus kétségkívül a XIX. és a XX-ik századnak egy igen fontos, de múltóértékű jelensége. Marx tanítása a gazdasági szabadsággal szemben úgy jellemezhető, hogy az egyik tagadása a másiknak. Ezért az az állítás, hogy a marxizmus a gazdasági liberalizmusból ered és az egyik kiegészítője a másiknak, csak olyan körökben található hitelre, ahol a fogalmakkal nincsenek tisztában.

A XIX. és XX. század gazdasági eszméi közül említést érdemel a szocializmus angol iránya. A marxizmus Angolországba is behatolt, de az angol szellem ezt is, mint mindent, ami az európai kontinensről származik, kritikával és kételkedéssel fogadta. A 70-es esztendőkből tudományos társaság alakult Angliában, az úgynevezett Fábíán-társaság (Fábíán Society), amely a többi társadalmi kérdésekkel együtt a marxizmus tanításait is erős kritika tárgyává tette; így jött létre a szocializmusnak egy egészen sajátos angol iránya. Az angol szocializmus elismeri a marxizmus kritikái (negatív) részét; egyetért a marxistákkal abban, hogy a gazdasági szabadságon felépült kapitalista gazdasági rend nem jó és megjavításra szorul, de elveti a marxizmus pozitív programjának jelentékeny részét. Ellene van először is minden forradalmiságnak, és a gazdasági viszonyok megjaví-

tását a természetes evolúcióra bízta, nem bántja a vallást, érintetlenül fenn akarja tartani a családi intézményt.

A XIX. század igen sok gazdasági eszmét termelt. Nem mind tagadása a gazdasági liberalizmusnak; igen sok csak a gazdasági viszonyok megjavítására irányuló törekvés és összeegyeztetése a tőke és a munka ellentéteinek. Ilyenek a francia kooperációs mozgalom, a szövetkezeti mozgalom, az agráriusok mozgalma. Az agráriusok nem voltak halálos ellenségei a gazdasági liberalizmusnak, de nagy és állandó érdekharcot vívnak az ipari és a kommerciális tőkével. A római katolikus egyház a 60-as esztendőktől foglalkozik komolyan gazdasági kérdésekkel, főleg a munkáskérdéssel. Az egyházi vezetők akkor kaptak először észbe, amikor Lassalle Ferdinand a német szociáldemokrata pártot megszervezte, s látták, hogy a munkástömegek átözoúlenek abba a másik táborba, amely nem másvilági boldogsággal, hanem földi jóléttel kecsegteti őket. Szinte korszakos jelentőségű Ketteler mainzi püspöknek 1864-ben megjelent Arbeiterfrage und Christentum című könyve, amelyben a munkáskérdést és a vallás kapcsolatait tárgyalja. Annyira igazat ad Lassallenak, hogy a nagy agitátornak „Eherne Lohngesetz“ néven ismert elméletét is elfogadja. A keresztény gazdasági mozgalom határozott formát és pozitív tartalmat csak későbbben kapott, akkor, amikor XIII. Leo pápának, a „Rerum Novarum“ című enciklikája megjelent (1891). Innét kezdve számíthatjuk a keresztényszocialista mozgalmat.

A keresztényszocializmus is támadja, nem egyszer kárhóztatja a nagytőkét és elítéli a gazdasági liberalizmust, de nem veti el a gazdasági individualizmusnak két legfontosabb fundamentumát: a szabadversenyt és a magántulajdont. A keresztényszociálisok főleg a munkásvédelmet sürgetik, legfőbb követelésük az, hogy a munkás megkapja munkájáért az illő bért.

A szabadelvű gazdasági iskola egyeduralmának hanyatlása Mill Stuart említett nagy művével kezdődik, aki először tett kísérletet a gazdasági individualizmus és a szocializmus összeegyeztetésére. Mill a tőke és munka áldatlan harcának kiküszöbölésére egész programot dolgozott ki; híve a szövetkezeti mozgalomnak és a kis paraszttulajdon megvalósítását sürgeti. Számos követői közül Angolországban Carnes, Franciaországban Chevalier a legnevezetesebb. A történeti iskola, melynek a német Roscher legnagyobb képviselője, már erősen kritikai álláspontot foglal el a gazdasági individualizmussal szemben, Wagner Adolf, az államszocializmus megalapítója a a legélesebben kárhóztatja „laissez faire“-elvet. Kétségtelen az, hogy a szá-

zad a gazdasági eszméknek, terveknek, ötleteknek olyan gazdagságát mutatja fel, hogy. a megelőző századok még csak nyomába sem léphetnek. Három nagy irányt különböztethetünk meg a XIX. század gazdasági eszméinek hullámsorozatában: a fő és uralkodó eszme a fiziokratákkal és Smith Adámmal meginduló gazdasági liberalizmus; a másik csoportba a gazdasági liberalizmus ellenhatásai, a különböző szocialista iskolák tartoznak; az eszmék harmadik csoportját a közvetítő irányok (keresztény. szocializmus, szövetkezeti mozgalom, szolidaritás stb.) alkotják.

A HÁBORÚ HATÁSA A GAZDASÁGI ÉLET RENDJÉRE.

A hadviselt országok a kivételes törvények alapján a háború szolgálatába állították a közgazdaság egész mechanizmusát. A közvetlen hatást néhány szóval így jellemezhetjük: a gazdasági élet elbürokratizálódott; az állam, illetve annak bürokratikus szervei vették kezükbe a termelést és ezeknek hatalmába került a javak elosztása, röviden: megvalósult máról-holnapra a kollektivisták régi álma és legfőbb követelése, a szükségletek számára való piactalan termelés. Ez kivételes állapot volt, amelyet az élet normális folyásának fennakadása kényszerített rá a hadviselő népekre, a gazdasági nézetekre mégis nagy hatást gyakorolt. Az állami központosítás rajongói, az etatizmus hívei, a marxisták örömjongva így kiáltottak fel: íme, a polgári állam maga megcsinálta saját elhatározásából azt, amit mi régen követelünk: irányítja a termelést és a szükségletek szerint ő osztja szét a termelt javakat!

Ezt az állapotot a háború folyamán még bírálni sem lehetett és nem volt szabad rámutatni arra, hogy a monopóliumok, a bürokrácia balkezessége és rosszakarata a termelésnek mennyit ártottak. A háborús gazdálkodás erkölcsi kárai szinte felmérhetetlenek. Meghamisította a háború elsősorban a munka morálját; a monopóliumokat élvezők munka és kockázat nélkül jutottak roppant jövedelmekhez; megzavarta az addig többé-kevésbé szilárd gazdasági nézeteket és az egész közgondolkodásra demoralizálólag hatott. Ami érthető, hiszen meg nem érdemelt jövedelmekhez juttatott egyeseket; végül megrontotta a kereskedelem erkölcsseit. (Árulerjítés.) A marxisták nem ok nélkül örültek. Az államhatalom szabta meg, ki mit fogyasszon, mennyit vásárolhat, sőt meghatározta azt is, ki mit termelhet. A világháborúnak ezeket a közvetlen hatásait nem részletezzük. Közvetett hatásai szinte óriásiak. Azok az új gazdasági rendszerek, ame-

lyeket az alábbiakban fogunk ismertetni, talán sohasem jöttek volna létre világháború nélkül.

Oroszországban közvetlen 1914 előtt mérséklődött a cári abszolútizmus, 1906-tól kezdve a kormányok egy nagyszabású földreformtervet hajtottak végre és úgy látszott, hogy a cárok országa megindult a lassú demokratizálódás útján. Ha nincs világháború, amely a fejlődésnek 1906-ban megindult folyamát más irányba téríti, lehetséges, hogy Oroszország néhány évtized alatt hatalmas, gazdag, demokratikus parasztszággá válik, Lenin, Trockij, Radek, Bucharin száműzetésben halnak meg, s ma nevüket sem tudjuk. A német császárság 1914 előtt megdönthetetlen hatalom volt. El sem képzelhető, hogy a világháború irtóztos csapása nélkül Németország 1871-ben megalapított belső rendje megváltozott volna. Ha nincs világháború, Hitler nevét nem ismerjük, a „dinamikus“ rendszerről fogalmunk sincsen. Ugyanezt mondhatjuk a mai fasiszta Olaszországról. Világ-felfordulás nélkül aligha van fasiszmus.

AZ OROSZ KOMMUNIZMUS.

Az orosz forradalom azok előtt, akik a titokzatos Oroszországnak történetét valamennyire ismerik, nem lehet rejtély. Carlyle, aki képzeletben a nagy francia forradalom minden rémségét átélte, a francia nemzet nagy drámáját úgy tárgyalja, mint történelmi szükségességet. Ez a megállapítás nagyjából Oroszországra is érvényes. Oroszország kormányformája az abszolútizmus volt, amelyet az 1916-i Duma-alkotmány csak némileg mérsékelte. A korlátlan hatalmú cárizmus részben a Bizáncból átvett ortodox kereszténységből, s még inkább az 1221-től 1480-ig tartó tatár uralomból származik. Amint a francia forradalmat a lezüllött királyi abszolútizmus idézte elő, ugyanúgy robbantotta ki a világháború a cári abszolútizmus rothadt, megfertőzött, aláaknázott talajából az 1917-i bolsevista felkelést. A történelmi példák mutatják, hogy a forradalom mindenütt az abszolútizmus terméke, ezt mutatja Franciaország története, a XVII. századi Angolország és Spanyolország is. Az ország szellemi élete, amely a XIX. század elején I. Sándor és I. Miklós cárok uralma alatt ébredt fel, a nyugat-európai eszmék hatása alatt elforradalmasodott. II. Sándor cár meggyilkolása óta a forradalmi irány egyre jobban megerősödött. Bakunin, Kropotkin. Neccsajev az orosz forradalom magvetői és már a kilencvenes évektől kezdve két Oroszország van: egy látható, földfeletti Oroszország, melyet

a cári bürokrácia kormányzott és egy láthatatlan, földalatti Oroszország, amely készült arra, hogy a másik Oroszországot, a földfelettit, az alkalmas történelmi pillanatban minden rendelkezésre álló eszközzel megdöntse.

A cári Oroszország társadalmi tagozódása a nyugateurópai országokétól eltérő. A középkorban nem volt meg a nyugateurópai értelemben vett rendiség és nem keletkezett az idők folyamán polgári osztály sem. Közvetlen a világháború előtt a népességnek csak 18.3 százaléka a város-lakó és 81.7 százalék a parasztságnak a falun lakó óriási tömege. Az ország iparosodását felülről a kormányok irányították és az industrializálódás a kilencvenes évektől kezdve gyors tempóban haladt előre. 1890-ben 720 ezer főre rúgott az ipari munkásság; 1900-ban már 1,600.000; 1913-ban 2,500.000; 1914-ben a hivatalos orosz kimutatások szerint pontosan 3,000.000. Ez kis szám Oroszország több, mint 170,000.000 népességéhez képest, de az ipari munkásság az országnak kitűnően megszervezett, elszánt, teljesen forradalmosított elemét alkotta.

Mint említettük, Oroszország közvetlen 1914 előtt a lassú demokrati-zálódás útján haladt. A Sztolipin-kormány, igen okosan, levonta az 1905-i véres forradalom tanulságait. Hogy újabb forradalmi kitérésnek elejét vegye, elhatározta, hogy a parasztságra fekteti az állami élet súlypontját és evégből felbontja a „Mir“-intézményt, az ősi faluközösséget és a parasztságnak mennél nagyobb tömegét földhöz juttatja. II. Miklós cár legnagyobb minisztere ezzel a gazdaságtörténetben szinte páratlanul álló földreform-mal végét akarta vetni az agráranarchiának és ugyanakkor elejét akarta venni egy újabb parasztforradalomnak. Számítása egészen helyes volt. A földhöz juttatott parasztságot az egyre szaporodó gyáripari proletáriátus ellen bármikor fel lehetett volna használni. A kormányok jelentékeny eredményeket értek el. 1913-ig a főúri nagybirtokoknak körülbelül 7 százaléka vétel útján parasztkézre jutott, s a parasztbirtokoknak több mint 47 százaléka lépett ki a faluközösség elévült intézményéből.

Ennek a fejlődésnek szegte a nyakát a világháború. Az eseményeket nem részletezzük. Az 1917-i márciusi forradalom, a Kerenszkij-féle forradalom a demokráciát proklamálta. A társadalmi reformerek lelkes csoportja abban a reményben ringatta magát, hogy meg lehet valósítani a demokráciát Oroszországban a háború kellős közepén. Azt hitték, hogy az orosz tömegek a demokratikus berendezkedésekre már érettek, de csakhamar csalódtak: minden rend és fegyelem felbomlott s alig néhány hónap leforgása alatt felülkerekedett az orosz forradalmi szocialisták balszárnya.

akiket 1905-ben Brüsszelben tartott konferenciájuk óta, ahol a mérsékeltet leszavazták, bolsevikieknek (többségieknek) nevezték.

A bolseviknek politikai és gazdasági nézetei ismertek voltak még abból az időből, amikor a mérsékelttől (a mensevikiektől) elszakadtak. Az 1905-i forradalom óta nyíltan hirdették, hogy Oroszországban alkalmas történeti pillanatban a proletáriátusnak egymagának kell kezébe venni a hatalmat, minden más társadalmi osztály kizárásával. A bolsevista állam a korlátlan hatalmú állam, amelyet tetteiben tisztán csak a politikai célszerűség irányít, vele szemben semmiféle más akarat nincs; sem egyéni, sem csoportérdek vagy vélemény nem számít. 1917 október óta, amikor Lenin és társai megszerezték az államhatalmat, Oroszországban mindenki a diktátor és a szovjetbürokrácia képében jelentkező államhatalom alávetett szolgája. A szovjetrendszer egyetlen parancsszóval szüntette meg máról-holnapra a magántulajdont, később egy tollvonással tette tönkre a kereskedelmet és forgatta ki a parasztságot földjéből. A Szovjet-állam egy hatalmi és kényszerapparátus, amelynek célja bizonyos társadalmi és termelési rendnek megvalósítása és ezt az új gazdasági és társadalmi rendet ők kommunizmusnak nevezik.

Mi most már az orosz kommunizmus lényege?

„A szocializmus, vagyis az osztálynélküli társadalom felépítése, a termelésnek piactalan, társadalmi és tervszerű szabályozása az összesség és minden egyes szükségletei szerint, a termelő eszközöknek legelőrehaladottabb technikájával és köztulajdonbavételével — ez a hirdetett végcél és Oroszország bolsevista pártja 1917 novemberében ennek a célnak elérése végett ragadta magához az államhatalmat“ — írja Friedrich Pollock közgazdasági író. Ez a bolsevisták gazdasági céljainak legrövidebb, legjobb megfogalmazása. A nagy kísérlet, a világtörténetnek kétségkívül legnagyobb gazdasági kísérlete ezt a végső célt szolgálja.

Alkalmasak voltak-e a körülmények a bolsevisták gazdasági kísérletére? Erre a kérdésre az orosz viszonyoknak elfogulatlan ismerője, feltétlenül igennel felel. Hasonló kísérleteket el sem tudunk képzelni Angolországban vagy Franciaországban, vagy bármely demokratikus berendezésű nyugateurópai országban. Roosevelt elnök demokratikus eszközökkel, a törvényhozás jóváhagyásával hajtotta végre az ő sokkal enyhébb gazdasági kísérleteit. Herzen Sándor, orosz emigráns-forradalmár a nyolcvanas esztendőkből azt írta, hogy Oroszországban valósul meg először a marxizmus, mert ebben az országban még a XIX. században is éltek az

őskommunizmus maradványai. Az orosz népben nem fejlődött ki az a polgári önérték, amely az angol-szász népeket vagy a franciákat eltölti. Az orosz paraszt kísérletekre alkalmas, flegmatikus lény, akinek időnként csak nagy dühkitörései vannak.

A bolsevista államrend előbb említett végcélját igyekezett megvalósítani Lenin és ezt igyekeztek keresztülerősokolni Sztálin megszakításokkal, a módszerek gyakori megváltoztatásával, de kitartóan és tántoríthatatlanul. Azok az állítások, hogy ezt a végső célt feladták, vagy módosították volna, és Oroszország áttér esetleg egy új kispolgári vagy paraszt jellegű gazdasági rendszerre, egészen tévesek. Mindamelllett természetesen igen nagy kérdés, hogy ez a hangsúlyozott végső cél milyen lesz, ha az új rendszer majd hosszú kísérletezések után eléri szilárd és végleges formáját. Az akadályok igen nagyok voltak. Az ország agrárjellegű, a parasztság érzéketlennek mutatkozott a marxi eszmék iránt, majd kitörték az ellenforradalmak —, de ezek az akadályok sem Lenint, sem Sztálint nem rettentették vissza a bolsevista államrend végső céljától, a kommunizmus megvalósításától.

A bolsevisták gazdasági tanait legkézzelfoghatóbban tetteik szemléltetik. A nagy ipari üzemeket, a bankokat, a vasutakat, a bányákat, az erdőket, a nagy uradalmakat minden kártérítés nélkül azonnal köztulajdonba vették és megkezdődött — igaz, siralmas eredményekkel — az úgynevezett szociális termelés. Az a hiedelem, hogy a proletariátus minden gazdasági funkciót egymaga elvégezhet, s hogy a munkásság nemcsak a kézimunkához, hanem a termeléshez és a vezetéshez is ért, rögtön kezdetben hamisnak bizonyult. Lenin a kísérlet első esztendejében kénytelen volt belátni, hogy a polgári társadalom szakértőinek, mérnökeinek, vezető munkásainak szakértelmét és intelligenciáját az új proletárállam sem nélkülözheti. És még egyéb csalódás is sújtotta őket. A proletariátus, amelyet a szovjet demagógja azzal ámított, hogy ő jutott uralomra, a gyári fegyelemnek kezdetben nem akarta alávetni magát, de Lenin és Trockij minden ellenállást megtörttek. A munkások sztrájkjoga megszűnt, a kapitalista rendszer alatti önként vállalt munka kényszermunkává lett.

Lenin és munkatársai a leghigorúbban ragaszkodtak Marx és Engels dogmáihoz, amely legrövidebben a fentebb említett Kommunista kiáltványban van összefoglalva és úgy gondolták, hogy a piacot éppúgy hatalmukba keríthetik, mint a győzelmes októberi forradalom alkalmával az államot. A termelést és a javak elosztását kezdetben a termelő-fogyasztási közös-

ségekre ruházták; ezekből a kis sejtekből akarták Lenin és munkatársai felépíteni a kommunista társadalmat, abban a hiszemben, hogy állami parancsra úgy megy majd minden, mint a karikacsapás és a kapitalizmus termelő és elosztó szerveit lehetséges lesz majd máról-holnapra ezekkel az újdonsült szervekkel pótolni. A következmények eléggé ismertek: a termelési és fogyasztási szervek nem működtek, a köztulajdonba vett gyárakban a munkafegyelem megszűnt és a termelés ijesztően aláhanyatlott. Egész Oroszországban irtózatos nyomor ütötte fel fejét.

A szocializmus megvalósítása a földtulajdon terén úgy kezdődött, hogy az 1918 februári rendeletben kimondották, hogy minden földtulajdon az államé ugyan, de a dolgozók kapják termelési célokra. Ezzel a rendelettel voltaképpen az individualista jellegű parasztbirtokot szentesítették. Fontosabb gazdasági intézkedéseket röviden a következőkben foglalhatjuk össze; kisajátították az összes földbirtokokat, gyárakat, bányákat, nacionalizálták az összes bankokat, kisajátították az összes közlekedési eszközöket, államosították a külkereskedelmet, majd nemsokára a belső kereskedelmet is; államosították végül a kisipart. Ezeket a fontosabb gazdasági intézkedéseket hajtották végre 1917 novemberétől 1920 novemberéig.

Mi az orosz kommunizmus lényege? Azonos-e az orosz kommunizmus a szocializmussal a szónak marxi jelentésében? Részben igazat kell adnunk Werner Sombantnak, aki az orosz kommunizmusról azt állítja, hogy az nem egyéb, mint a Marx-féle szocializmus megvalósítása az életben. Ha Lenin beszédeit, Bucharin és Radek írásait olvassuk, azt kell megállapítanunk, hogy az orosz bolsevizmus gazdasági eszméi teljesen azonosak a Kommunista kiáltvány követeléseivel. Hogy a módszer, melyet megvalósításánál alkalmaztak, megegyezik-e teljesen a marxizmus szellemével, — az más kérdés.

Az orosz bolsevizmus eszméi a Marx-féle tanításokon kívül még a francia szocialista eszmék szélsőforradalmi irányzatával, az úgynevezett szindikalizmussal mutatnak rokonságot, de nem annyira az alapeszmékben, mint inkább a taktika és a végrehajtás kérdésében. A francia szindikalizmus legnagyobb apostola —, mint Jaurès nevezte, — metafizikusa, Georges Soréi, a „Reflexions sur la violence“ szerzője. Soréi munkái 1914 előtt az ország határain kívül nem keltettek túl nagy feltűnést, jelentőségüket csak most látjuk a világháború után.

Soréi a legélesebben szembefordult a III. francia köztársaság polgári demokráciájával és azt állítja róla, hogy az nem egyéb, mint a nagy for-

radalom előtti rezsim folytatása sokkal rosszabb formában. A köztársasági és demokratikus pártok a középszerűségek uralmának kedveznek, vezetőik közönséges átlagemberek és korruptak. Soréi szempontjai erősen morálisak, szigorú erkölcsi alapon utasítja el a III. francia köztársaság demokráciáját és hangsúlyozza, hogy a munkásosztály az uralomra csak akkor válik érdemessé, ha bizonyos erkölcsi magasabbrendűsége tud szert tenni. Mindezekből azt a végső következtetést vonja le, hogy a francia munkásosztály szervezettsége fölényével és tömegének erejével döntse meg a fennálló rendet. Óva inti a francia munkásokat attól, hogy a polgárság képviselőivel együtt résztvegyenek a parlamentarizmus munkájában. Ennek a célnak eléréséhez elszántság, hősiesség szükséges, áldozatokra van szükség és ugyanolyan bátorságra, mint amilyen áthatotta a világtörténet nagy hőseit. Georges Soréi Bergsonnak, a nagy filozófusnak „Évolution Créatrice“-elméletét „Révolution Créatrice“-re módosította — írja róla egyik bírálója, Jean Bourdeau.

Kétségtelen, hogy a francia szindikalizmus és az orosz bolsevizmus között sok hasonlóság van, de hogy a kettő csaknem azonos jellegű mozgalom, ez az állítás túlzás. Soréi erőszak-elméletében sok emberi van és tételének alapjai szigorúan morálisak. A proletariátus erkölcsi magasabbrendűsége képzeletbeli, de Soréi hitt benne. Az orosz bolsevizmus Georges Soréi társadalmi bölcséletével szemben teljesen amorális jellegű és a marxizmus materializmusát hitvallássá tette, ugyanakkor tagadja az embernek minden erkölcsi és vallási és egyéb magasabb rendeltetését. Soréi helyeselte az erőszakot és a szabotázszt, de elítélte brutális eszközök alkalmazását, a puccsokat és a lázadást.

Lenin és Sztálin nem Söreitől, hanem az orosz anarchizmus apostolaitól Bakunintól, Kropotkintól és Necsajevtől tanultak legtöbbet. Bakunin és Kropotkin az anarchizmus kommunista irányának elméleti alapvetői. Mindketten elvetették a magántulajdon elvét és azt tanították, hogy a XIX. század társadalmi és gazdasági berendezkedéseit le kell rombolni és az új társadalom a szabad társulás alapján jöjjön majd létre. Bakunin egyik tanítványa Necsajev és őt tekinthetjük Lenin és Sztálin szellemi ősének. Necsajev azt tanította, hogy minden eszköz helyes és jó a fennálló rend megdöntésére; gyilkok, bomba, összeesküvés, lázadások mind célravezető eszközök.

Az államterrorral megvalósított szocializmus a bolsevista kísérlet első esztendejében a világtörténet, vagy legalább is a modern emberiség, leg-

szörnyűbb nyomorát zúdította az orosz népre. A termelés egyszeriben csődött mondott, a nemzeti vagyonnak nagyrésze elveszett, a tömegek jövedelme koldusalamizsna színvonalra süllyedt, s az Ural és Volga vidékeken százezrek pusztultak éhen. Az első kísérletnek ezek a szörnyű tanulságai Lenint arra indították, hogy módszerein változtasson, mert különben a nagy cél: a szocializmus megvalósítása, teljesen csődbe jut. Igen hathatós figyelmeztetés volt az 1921-i kronstadti véres matrózlázadás. Lenin az 1921. március 16-i pártnapon őszintén, minden kertelés nélkül bejelentette, hogy az eddigi tanulságok lesújtóak és a megkezdett módszerektől kénytelenek lesznek eltérni. Az eddigi gazdálkodást, melyet Pollock „háborús kommunizmusnak“ nevez, abbahagyták és megkezdődött a kísérletnek második korszaka, az új gazdaságpolitika, amelyet az orosz elnevezés (Novája Ekonomicseszkája Politika) kezdőbetűi után NEP-nek szoktak nevezni.

Az úgynevezett háborús kommunizmus idején, különösen a parasztok szenvedtek rendkívül sokat a piac hiánya miatt. Az adót terményekben fizették és ami terményük ezenkívül megmaradt, eladatlanul hevert falvaikban. Ezért Leninék visszaállították az addig törvénytelennek nyilvánított piacot és ezzel feladták a szocializmus egyik legsarkalatosabb dogmáját. A piac felszabadítása rögtön megváltoztatta az egész gazdasági életet. A bolsevisták ezt látták, de következményeitől nem féltek. Lenin azt mondta egyik nyilatkozatában, hogy a forradalom csak úgy éri el kitűzött célját, ha nem egyenesvonalú pályán, hanem ide-oda görbülő, cikkcakkos pályán halad. Nemcsak a kereskedelmet szabadították fel és a tőzsdéket állították vissza, hanem ugyanakkor a kisüzemeket és felszabadították a szocializálás alól. A kereskedelem felszabadításával a pénzügyeket is szanálni kellett. A szocialista elmélet értelmében a pénzt Leninék megakarták semmisíteni. Propagandáirásaikban azt hirdették, hogy a pénz, minthogy az a polgári társadalomnak az eszköze és takarékoságra, tőkegyűjtésre, következőleg kizsákmányolásra nyújt alkalmat, a kollektivistá társadalomban teljesen feleslegessé válik. A bolsevista kormány szántszándékkal rontotta le a rúbelt, hogy a tömegek előtt kompromittálja, de a pénz erősebbnek bizonyult a bolsevista kormánynál. Mint csereeszközt nem tudták megsemmisíteni és minthogy a kereskedelem visszaállítása után a bizonytalan értékű rubellal gazdálkodni nem lehetett, vissza kellett állítani az értékálló pénzt. Az értékét veszített papírrubelt kivonták a forgalomból és behozták az új aranyfedezetű pénzt, amelyet Cservonecnek

kereszteltek el. A kereskedelemmel együtt járt a hitelélet, megindult a forgalom és megkezdődött, bár igen szerény mértékben a tőkeképződés és már a NÉP kezdetén úgy látszott, hogy Oroszországban egy új kispolgári osztály fog kialakulni. A bolsevisták mindezt gyanakodva nézték. Tudták, hogy mindez csak kísérlet, mint Lenin mondotta, egészen rövid pihenő, és majd alkalmas pillanatban tovább folytatják a szocialista kísérletet teljes erővel.

Az új gazdasági rend nagyon emlékeztetett a megszünt kapitalizmusra. A gyárak, amelyek a háborús kommunizmus alatt teljesen csődbe jutottak, trösztökbe tömörültek, hogy közösen szerezzék be a nyersanyagot. A termelés a gyáripar terén is megindult, főleg azért, mert igen nagyszámú német, amerikai és angol szakértőt alkalmaztak és közben a nyugateurópai kapitalista államok fölvtették a bolsevista Oroszországgal a gazdasági kapcsolatokat. Ez az állapot 1927-ig tartott, amikor Sztálin az egész új gazdaságot egycsapásra megsemmisítette. A kereskedelmet eltörölték, a trösztöket felbomlasztották, a tőzsdéket becsukták, a kereskedelem és hitelélet egyszerre megszűnt. Sztálin új tervet dolgoztatott ki az ipar megszervezésére, az úgynevezett ötéves tervet, amely a szocializmushoz való visszatérést jelentette, kitűzött célja pedig az volt, hogy Oroszország maga használja ki a hatalmas, szinte kimeríthetetlen nyersanyagforrásokat, a rengeteg vasat, szenet, petróleumot, a szibériai őserdők mérhetetlen kincseit és lehetőleg ne szoruljon külföldi behozatalra. Sztálin folytatta a szocializálást, a földek, az üzemek kollektivizálását, ahol Lenin elhagyta. A megtollasodott parasztokat kiforgatták földjeikből, az új burzsoáziát kifosztották. A bolsevisták legjobban a gazdag parasztokat, az úgynevezett kulákokat gyűlölték. Ezeket most valósággal koldusbotra juttatták, a parasztbirtokok helyébe azóta a kollektív mezőgazdasági üzemek léptek, csak a lakóházat és a marhaállományt nem szocializálták; a földek az állam tulajdonába mentek át. Az ötéves tervet Radek, a párt propagandistája a következőképpen határozza meg: „Az ország egész gazdasági tevékenységének a lehető legnagyobb arányú összefoglalása az egész állam számára kidolgozott egységes terv szerint.“ A nyugateurópai demokratikus országokban sokan azt hitték, hogy a NÉP állandó marad, Oroszország a bolsevista uralom alatt lassanként kispolgári és parasztszággá fog átalakulni, azonban csalódtak. A bolsevista kormány a szocializmusról nem mondott le és egész máig hirdeti, hogy az ország gazdasági felvirágzásának alapvető feltétele egy egységes nagy gazdasági tervnek a végrehajtása.

A bolsevista kormány a két ötéves tervet jelentékeny részben végrehajtotta, s az Oroszbirodalom egyoldalú agrárjellege megszűnt. Az ország nagymennyiségű iparcikket állít elő, agrártermelése pedig, főleg búza-termelése, felülmúlja a cári Oroszországot. Ez kétségkívül siker, amit a bolsevista kormány elért, hogy milyen eszközökkel, az természetesen más kérdés. Igaz-e Leroy—Beaulieu, Scháffle, Ludwig Mises, Max Weber tétele, amely szerint a piactalan gazdálkodás komolytalan dolog és nem járhat tartós eredményekkel és nem cáfolják-e meg ezt az állítást az oroszországi tapasztalatok — erre a kérdésre ma még nem lehet sem határozott igennel, sem határozott nemmel felelni. A kísérlet még túlságosan fiatal ahhoz, hogy végleges ítéletet mondhassunk róla. Az orosz ötéves tervek azt mutatják, hogy a piactalan termelés is mutathat fel termelési eredményeket — óriási bürokratikus apparátussal és az államhatalomnak kíméletet nem ismerő terrorisztikus eszközeivel.

Az orosz tervgazdaság nem azt a célt érte azonban el, amit maga elé tűzött s amit hirdetett, azaz, a szocializmus eszméinek megvalósítását, hanem valami egészen mást. Új gazdasági rend jött létre Oroszországban, amelyet megfelelő jobb szavak híján az államkapitalizmus és az államszocializmus különleges szintézisének mondhatnánk. A bolsevisták pénzzel gazdálkodnak, ez pedig kapitalisztikus jellemvonás és vállalataik kapitalisztikusak azért, mert alkalmazzák a kettős könyvvitelt és hasznot mutatnak ki és bérmunkásokkal dolgoztatnak. A különbség a nyugat-európai és az orosz kapitalizmus között az, hogy a termelőeszköz az állam tulajdonában van, a munkás pedig az állam bérrabszolgája, aki kényszerből vállalja ott ugyanazt a munkát, amit máshol szabad szerződés alapján vállal. A bolsevisták célja az volt, hogy az egyes egyének akaratát egy nagy kollektív akarattal helyettesítsék. Ez is lehetetlennek bizonyult, már csak azért is, mert kollektív akarat a valóságban sohasem létezett. Az akarat, mely Oroszországban a gazdasági életet mozgatja, egyes emberek akarata, az államhatalomnak a gazdasági életet intéző ágenseié.

AZ OLASZ FASIZMUS.

Az olasz fasizmus az olasz viszonyoknak, a körülményeknek, a politikai géniusznak egészen sajátos terméke és a világháborút követő nagy lelki, politikai és gazdasági válságból tört elő. Olaszországban az angol mintájú

parlamentnek és a XIX. század demokratikus intézményeinek nem volt mélyebb gyökerük. A II. Viktor Emánuel alatt megalkotott úgynevezett piemonti alkotmány, amely a belga alkotmány mintájára készült annak idején, nem tudott mélyebb gyökereket eresztetni az olasz talajba. Ezért Itália sohasem volt parlamentáris és demokratikus ország abban az értelemben, mint Nagy-Britannia, Svájc vagy Franciaország. A világháború az országot rettentően megviselte és nyomban a békekötések után az állami és gazdasági élet a felbomlásnak aggasztó jeleit mutatta. A forradalmi szocializmus és az anarchizmus szülőföldjén a Moszkvából irányított bolsevizmus ijesztő gyorsasággal haladt előre. A parlament hanyatlására már a háború előtti időkben panaszkodtak Olaszországban; most a parlamentáris gépezet és a kormányzat teljesen csődöt mondott és 1919 és 1920 elején úgy látszott, hogy a feldúlt országot elborítja a vörös áradat. A hatalmon levő szabadelvű párt emberei az 1914 előtt még jól bevált kompromisszumos módszerekkel dolgoztak, s azt hitték, hogy a kompromisszumok most is beválnak olyan elvi erejű mozgalmakkal szemben, amelyek sikerüket éppen annak köszönhetnék, hogy szótárukból törölték a megalkuvás fogalmát. Itália népe két szélsőség között hánykódott: az egyik a forradalmi szocializmus volt, amely teljesen Moszkva szolgájává szegődött, a másik a szélsőforradalmi nacionalizmus, amelyet nem elégítettek ki a világháború eredményei és amely Olaszország vesztét látta a parlamentáris kormányzat és a demokratikus politikai és gazdasági berendezkedések fenntartásában.

Ez utóbbiak, a forradalmi nacionalisták soraiból emelkedett ki Mussolini Benito, a Popolo d'Italia akkori főszerkesztője, aki 1919 márciusában Milánóban megszervezte az első nemzeti forradalmi sejtet, az úgynevezett fasciót. A mozgalom politikai részét, amely nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, nem részletezzük. A fasci d'azione Revolucionaria sejtjei gyorsan behálózták az országot és a harcias csoportok a bolsevista erőszakra erőszakkal feleltek. Két és félesztendei elszánt agitáció és harc után a fasiszták 1922 októberében megszerezték az államhatalmat.

A fasizmus forradalom, ugyanúgy, mint a bolsevizmus, de filozófiája Leninével és Sztálinéval több ellentétes vonást, mint hasonlóságot árul el. Mind a két irány megegyezik egy ponton: elutasítják a demokráciát és elvetik az európai demokráciának John Locke óta kialakult többségi elvét. Mussolini egy nyilatkozatában, amely 1923-ban a *Mercure de France* című francia folyóiratban jelent meg, Nietzsche tanítványának vallotta magát. A fasizmus metafizikájában valóban megállapítható a német bölcseleő anar-

chista-individualizmusa: a Duce valóságban Übermensch, aki személyi kiválóságai, akaratereje és elmebeli nagysága útján mindenkit alárendelhet a saját akaratának. A másik iskola, amelytől Mussolini legtöbbet tanult, az előzményekben már említett Georges Soreié, a polgári demokrácia halálos ellenségéé. A szélső nacionalista mítosz már 1914 előtt megszületett, apostola, költője, D. Annunzio, a költő, aki 1919 óta visszavonulásáig Mussolininek valósággal jobbkeze. A nemzeti nagyság álomképe a Cézárak Rómájának eleven hagyománya. Ezeket a nagy hagyományokból táplálkozó nemzeti aspirációkat a fasiszták még kiegészítették a háborús győzelem legendájával és politikai programjukká avatták őket.

A fasiszmus úgy, mint a bolsevizmus, a totális államot jelenti. Az állam az egyetlen és kizárólagos létforma, mely mindent magába zár, melynek mindenki vak engedelmességgel tartozik. Egy fasiszta író állam-istennek nevezi a mai fasiszta államot. A gazdasági élet is az államhatalomnak van alárendelve és az egész közgazdaság nem egyéb, mint ennek a transzcendentális államnak egyik attribútuma.

A gazdasági eszmék körülbelül négy év leforgása alatt csak lassan alakultak ki. 1919 tavaszán, amikor az első fasciók megszerveződtek, Mussolini még a következő gazdasági követeléseket hirdette: az ipari és pénzügyi részvénytársaságok feloszlata; mindennemű bank- és tőzdespekuláció elfojtása; új nemzeti hitelszervezetek felállítása; a nemzeti vagyon felbecsülése és arányos szétosztása; a régi államadóságoknak a gazdagok rovására való kifizetése; a termőföldnek parasztkézre való juttatása; az ipari, a közlekedési vállalatok és a közüzemek hasznának a szakértők és a munkások szakszervezetei számára való juttatása ...

Ez a program, amelyen később még igen sokat módosítottak, meglehetősen szocialista ízű és a fasiszmusnak szocialista eredetét mutatja.

A gazdasági kérdések megoldása bármilyen formában rendkívül fontos volt a hatalomra jutott fasiszta pártra nézve, mégpedig több okból. Olaszország gazdasági értelemben a legszegényebb európai országok egyike. Csak szép vidékei, kellemes tengeröblei, érdekes városai vannak, de termőföldje kevés, ipari nyersanyaga alig van. Nincs sem szene, sem vasa, sem reze, sem petróleumja, amelyek a nagyipart táplálják. Az olasz ipar importnyersanyagokkal dolgozik. Ezért volt Itália a világháború előtti időkben a kivándorlás „klasszikus földje“ és a forradalmi szocializmus meg az anarchizmus hazája. Haladéktalanul meg kellett oldania a munkáskérdést is, hogy a munkásságot kivegyék a moszkvai agitáció fertőző hatása alól.

Vegyük most szemügyre a faszizmus gazdasági rendszerének elméleti alapjait. A szocialisták azt állítják, hogy a faszizmus nem egyéb, mint leplezett gazdasági liberalizmus. A kapitalizmus bújt fasiszta mezbe — mondják a szocialisták —, hogy a munkásságot kizsákmányolja. Ez az állítás nem helytálló. A fasiszta gazdasági rendszer elméleti alapjait pontosan megállapítani nem könnyű feladat, s a kérdéssel foglalkozó, ma már gazdag külföldi irodalomban azt látjuk, hogy a nézetek meglehetősen eltérők.

Mélyrehatóbb kutatás és analízis nélkül is meg lehet annyit állapítani, hogy az olasz faszizmusnak olyanszerű merev dogmái, kidolgozott tantételei, mint az orosz kommunizmusnak, nincsenek. Az egész rendszer mozgékony, a tételek a célok szerint módosíthatók. Az alaptétel a következő:

Az olasz nemzet organizmus, amelynek céljai, élete, cselekvési eszközei az egyének fölé vannak rendelve. Maga az olasz nemzet erkölcsi, politikai és gazdasági egység és ez a három valósul meg a fasiszta államban. A munka, akár szellemi, akár technikai, avagy kézimunkáról van szó, társadalmi kötelesség. És éppen ezért a munka az állam védelmét élvezi. Az egész termelés nemzeti szempontból egységes, céljai is egységesek és a termelésben résztvevők jólétében és a nemzeti hatalom kifejlesztésében nyilvánulnak.

— Ezek a sorok a munkaalkotmány bevezető részéből vannak véve és az új gazdasági rend általános eszméit tartalmazzák.

A különböző gazdasági rendszerekkel szemben a fasiszták kritikái álláspontot foglalnak el: sem helyeslőleg, sem elutasítólag nem viselkednek velük szemben. A gazdasági individualizmus, a kapitalizmus, szocializmus, szabadkereskedelelem, védővámrendszer — ezek a XIX. és XX. század fontosabb közgazdasági fogalmai; — a fasiszták egyiket sem fogadják el és teljes egészében egyiket sem vetik el. A munkaalkotmány bevezető sorai-ban ezt olvassuk: — a korporatív állam a magántevékenységet a termelés területén úgy tekinti, mint a leghatékonyabb, leghasznosabb eszközt a nemzet érdekében... — Ez teljesen liberális gondolat. Majd ezeket mondja: Minthogy a termelésnek magánszervezete nemzeti érdekű működés, a vállalat megszervezője a termelés vezetéséért az állammal szemben felelős.

— Ez már fasiszta eszme. A faszizmus gazdasági politikája nagyon emlékeztet a XVII. és XVIII. századi abszolutisztikus államok gazdasági politikájára, amelyet merkantilizmus néven ismerünk. Maga Mussolini — mint beszédeiből, nyilatkozataiból kivehető — a gazdasági kérdésekben eklektikus. Egy alkalommal például azt mondta, hogy az egyéni kezdeményezésnek még nem múlt el az ideje, ellenkezőleg: egyéni iniciativa és tetterő nélkül

a gazdasági életben nincsen haladás és ezt az állítását azzal toldotta meg, hogy a kapitalizmus ma és még sokáig a jövőben az egyetlen lehetséges gazdasági forma.

Az állami beavatkozásról a munkaalkotmány ezeket mondja: az állami közbenjárás a gazdasági életben csak akkor szükséges, ha a kezdeményezés hiányzik, ha az nem kielégítő, vagy ha az állam politikai érdekei forognak kockán. Ez a beavatkozás az ellenőrzés, a támogatás, vagy az üzletvitel közvetlen átvételének formáját öltheti. A szocializmus ellen Mussolini nem egyszer tett éles nyilatkozatokat, pedig ennek is több gondolatát átvette, csak nem ment el a termelőeszközök kisajátításáig. A liberalizmusból meghagyta a magántevékenység elvét, de társadalmi, illetve állami funkcióvá változtatta, ami teljes ellentétben van a liberális iskola tanításaival.

A fasiszmus erősen agrárirányú, ami az ország természeti alkatából következik. Ipari nyersanyagokat nem lehet termelni, a természet a vasat, szenet és az egyéb fontos nyersanyagokat megtagadta Olaszországtól. Ezért a fasiszták rávetették magukat Olaszország rossz földjeire, és szívós munkával és a tudományos talajművelés összes eszközeivel ebből próbálják elővarázsolni azt, amit lehet, hogy az ország mennél kevesebb nyersanyagbevitelre szoruljon.

A fasiszta kormányzat egyik alkotása az úgynevezett korporatív rendszer, amely nem egyéb, mint megrendszabályozása, kényszerszervezetekbe való tömörítése a tőkének és a munkának. A korporatív rendszer üdvös vagy káros gazdasági hatásáról még korai volna beszélni, annyival is inkább, mert csak kis részben lépett életbe s kérdéses, hogy kitervelt kereteinek többi részét egyáltalán életbe lehet-e léptetni. A tőkének és munkának testületekbe való tömörítése Soréi tanításaiban gyökerezik, aki a legnagyobb hatást az olasz munkásmozgalomra gyakorolta 1914 előtt. A francia bölcselet Mussolini személyesen ismerte és ő maga és munkatársai közül Federzoni és Bottai a korporáció megalkotója, tőle tanult legtöbbet. Benedetto Croce, a mai Olaszország egyik legnagyobb gondolkodója és Antonio Labriola, az olasz munkásmozgalom egyik elméletirója, szintén Soréi hatása alá kerültek és rokonszenvezett a szindikalizmussal Pareto is, a lausannei egyetem kiváló közgazdaságtanára, aki az első időkben Mussolini bizalmas tanácsadói közé tartozott. A francia szindikalizmus tanításai adták a különben is sorelista Mussolininak és a fasisztáknak azt az ötletet, hogy az egész gazdaságilag termelő társadalmat egye-

sületekbe tömörítsék, amelyek a szindikátusok hasonmásai. Mi volt ezzel a cél? A fasiszták azt mondják, hogy az osztályharc megszüntetése. Az osztályharc bűnét veti a gazdasági liberalizmus szemére minden anti-liberális irányzat.

A korporáció kiépítését a munkaalkotmány, a „Carta dél Lavoro“ rendelte el, amelyet 1927. április 21-én tett közzé a fasiszta nagytanács. Bottai, a korporációk minisztere, szenvedélyes hangú beszédben úgy jellemezte a Carta dél Lavorót, mint az alkotmánytörténet páratlanul álló dokumentumát. A rendszer közirói és szóvivői igen túlzó módon úgy dicsőítik a Cartát, mint az angol Jogtörvénnyel és az Emberi jogok deklarációjával egyenlő értékű vagy még azoknál is nagyobb jelentőségű okmányt, amely — szerintük — az osztályharcnak és a tőke és a munka ádáz ellentétéinek egyszerismindenkorra végét vetette. Az osztályharc dogmáját az osztályok együttműködésének dogmájával helyettesítette s ezzel véget vetett egy történeti időszaknak és megkezdődött egy másik időszak: a modern ipari civilizáció, amelyet egyensúlytalanság és zavarok jellemeztek, átment az összhangzatos és szervezett fegyelem mellett az állandóság alakulatába. — Ezekkel a szavakkal jellemezte a Carta történeti jelentőségét Alfredo Rocca, Mussolini akkori igazságügyminisztere.

A fasiszta állam gazdasági lényegét a korporációs rendszer alkotja. A hivatásos testületek (szindikátusok) szervezetein keresztül gyakorolja a mindenható fasiszta állam szociális és gazdasági funkcióit. A munkaalkotmány harmadik pontja kimondja, hogy csak a törvényesen elismert és csak az állam ellenőrzése mellett működő szindikátusoknak van meg az a joguk, hogy a munkaadók és a munkavállalók érdekeit törvényesen képviseljék. Csak ezek a szindikátusok köthetnek törvényesen kötelező kollektív szerződéseket. A szolidaritás ügyét a termelés különböző tényezői között a kollektív szerződések szolgálják. Az államnak meg van az a joga, hogy a szindikátusokat ellenőrizze; bármikor közbeléphet az államhatalom, hogy a munkások és munkaadók érdekellentéteit kiküszöbölje. A munkaalkotmány hármasképp állami funkciót állapít meg és ezek a következők: az állam ellenőrzi a hivatásos szervezeteket; igazságot szolgáltat a felmerülő ellentétek esetén; irányítja az egész nemzeti termelést.

A szindikátusok a fasiszta pártszervek tartozékai. A szindikátusok — mondotta Rossoni — a mieink és az összes szindikátusok mind fasiszták; teljes egységet alkotnak a fasiszmussal, a kormánnyal, az állammal, a rezsimmel és a fasiszta forradalommal. A szindikátusok semmit sem

tehetnek — mondotta Rossoni — a rendszer és a forradalom ellen. Valóban a párt, amikor uralomra jutott, nemsokára megsemmisített minden oly szervezetet, amely nem volt kimondottan fasiszta. Olaszországban ma csak fasiszta szindikátusok vannak, a többiek mind megsemmisültek.

Az egész olasz korporációs rendszernek a szakszervezet (szindikátus) az alapeleme. A szakszervezetek föderációvá, ezek ismét konföderációkká egyesülnek, és a piramis legcsúcsán áll a római korporációs minisztérium. A korporációk révén a korlátlan hatalmú fasiszta állam uralkodik az ország összes gazdasági erői felett. A korporációk révén az államnak joga van arra, hogy ellenőrizze az olasz nép gazdasági életének összes megnyilvánulásait. A Carta bevezetése hangsúlyozza a szabad kezdeményezés jogát, de az államhatalom a valóságban rátette a kezét az egész termelésre és a javak elosztására. A fasiszta kormány 1927 óta rengeteg intézkedést hozott a gazdasági élet szabályozására, amelyek mind amellet tanúskodnak, hogy a Carta bevezetésében hangsúlyozott egyéni kezdeményezésnek Olaszországban ma jóformán nyoma sincs. Olaszországban ma a legszélsőbb etatizmus van és az irányított, a törvényekkel, a számtalan rendeletekkel agyonrendszabályozott közgazdaság voltaképpen egy neme a korunkban annyira divatos állami tervgazdaságnak.

Az állam megrendszabályozta legelső sorban a hiteléletet, úgy, hogy az olasz jegybank uralkodik korlátlanul az egész hiteléleten. Korlátozták erősen a részvénytársaságok jogait és az állam maga is belép a nagyobb ipari vállalatokba, mint részvényes. A földművelés teljesen állami ellenőrzés alá került, és hatalmas arányokban fokozta a fasiszta kormány a búzatermelést, hogy az ország külföldi bevitelre ne szoruljon. A külkereskedelem a legszigorúbb állami ellenőrzésnek van alárendelve, a kormány irányítja, szabályozza az ország érdekei szerint a behozatalt és a kivitelt.

Az egész fasiszta gazdasági rend kétségkívül következetesen felépített mechanisztikus képződmény, nagy szintézis, amelyet, ha elemezzük, sok különböző eszmei elemet találunk benne: megtaláljuk a szocializmust, a kapitalizmust, a gazdasági liberalizmust éppúgy, mint annak tagadását, a kollektív gondolatot, legtöbbit azonban a fasizmus a francia szindikalizmusból kölcsönzött. Igaza lehet Labriolának abban, hogy a fasizmus nem egyéb, mint a kapitalizmust megrendszabályozó, a háborús államszocializmusra emlékeztető gazdasági rendszer.

A NÉMET NEMZETI SZOCIALIZMUS.

A Harmadik német birodalom közgazdasági eszméit világosan, szabatosan tisztázni nem könnyű feladat. Az eszmék, a tanok ma még meglehetősen kiforratlanok, zavarosak és a mozgalom keletkezése óta sok változáson estek keresztül. A nemzeti szocializmusnak ma már igen nagy, szinte egész könyvtárt kitevő irodalma van. A német tudósok siettek elméletet gyártani a tényekhez, hogy az újdonsült führer-államot, annak politikai berendezkedéseit, közgazdasági törekvéseit állambölcseletileg megalapozzák. A sok gazdasági és politikai elméletből azonban alig tudjuk kihámozni a lényegét.

A német totalitáros államrendnek a közgazdaság éppolyan fontos kiegészítő része, mint legközelebbi rokonának, az olasz fasiszta államnak. A német nemzeti szocialisták is hirdetik a nép, az állam és a közgazdaság teljes egységét, ugyanúgy, mint a fasiszták. A gazdasági kérdések kezdettől fogva rendkívül fontosak voltak. Ha a német birodalomra rá nem köszönt 1929 ősztől kezdve egy rettentő gazdasági válság és az azzal járó munkanélküliség és nyomor, a führer-állam talán létre sem jött volna. Ezért Hitler és munkatársai már a mozgalom megindultakor, 1920-ban, konkrét gazdasági programot adtak és megígérték uralomrajutásuk eseteére annak betűszerinti végrehajtását.

Bármennyire mechanisztikus és nem élettani képződmény is a Harmadik német birodalom, eszméi, úgy gazdasági, mint politikai elgondolásai mégis visszanyúlnak a múltba, nem úgy pattantak elő a nemzeti szocialista elméleti írók agyából a mozgalom megindulásakor. A nemzeti szocialisták azt mondják, hogy ők a régi nemzeti fogalmat elmélyítették néppé, de az ő népiség-fogalmuk korántsem új; meglelhető már Fichténél és a múlt század több írójánál és gondolkodójánál. Fichte szerint a népnek zárt gazdasági egységnek kell lennie, amelynek megvan az a joga, hogy saját jólétét saját jól felfogott érdekei szerint gyarapítsa. Hangsúlyozza ezenkívül, hogy a nép jóléte nem a népből kiemelkedő egyesekét, hanem általában a tömegek jólétét jelenti. Hasonló eszméket találunk a gazdasági liberalizmus egyik legnagyobb és leghatásosabb ellenfelénél, az előzményekben már említett Adam Müllernél, a nagy konzervatív közírónál, aki Németországban először tette szigorú bírálat tárgyává a Quesnay- és Smith Ádám-féle gazdasági individualizmus tanításait, ő is ugyan-

úgy, mint Fichte, az individualizmussal a nemzet egységét, a kollektív gondolatot állítja szembe.

A Harmadik birodalom közgazdasági elméletírói hivatkoznak még List Frigyesre is, a nemzetgazdaság nemzeti rendszerének megalapítójára, őt is úgy tekintik, mint az autarkia atyját és első apostolát. A nép-fogalmat megtalálhatni még két múlt századi, Magyarországon is ismert közgazdász-tudósnál: Roschernél és Schmollemél. „Mint minden élet — írja Roscher — a nép élete is egész, amelynek különböző megnyilvánulásai a legszorosabban összefüggenek.“ Roscher tisztázza a „népgazdaság“ fogalmát is, amelyet a nemzeti szocialisták annyit emlegetnek. Szerintük ugyanis, a régi csak egyesek jólétét és profitját szolgáló liberális-kapitalista gazdaság helyére a népgazdaság lépett. A népgazdaság — írja Roscher — több, mint a magángazdaságoknak pusztá egymásmellettsége; mint ahogy a nép is több, mint az individuumoknak pusztá tömege, és az emberi test is több, mint kémiai működéseknek pusztá vegyülete. Roschert — mint e szavaiból látjuk — a nemzeti szocialisták nem ok nélkül tartják szellemi ősüknek, kétségkívül sokkal több joggal, mint List Frigyes, aki individualista volt.

A kiváló Schmoller Gusztáv tanításában is találni egyes gondolatokat, amelyeket a nemzeti szocialisták felhasználhatnak gazdasági nézeteiknek alátámasztására. „Népgazdaság“ — írja egy helyen — csak ugyanahhoz a fajhoz tartozó, ugyanazt a nyelvet beszélő egyének között lehetséges, akiket egységes érzélem, eszmék, erkölcsök, azonos jogszabályok kapcsolnak össze.“ Idézhetik a nemzeti szocialisták még Scháfflet is, a kitűnő szociológust, aki kezdetben szocialista volt, s később elfordult a szocializmustól, de továbbra is a társadalomnak egységét hirdette. „Az ember erkölcsi élete a közösség élete — írja Scháffle —, élete egy tagnak, amely az emberi társadalom magasabb organizmusához tartozik.“ De valamennyi német író és gondolkozó közül a nemzeti szocialisták mégis Adolf Wagnerhez állanak legközelebb, az úgynevezett államszocializmus, vagy tanszékszocializmus megalapítójához. Ő hirdette, hogy az államnak joga van beavatkozni a gazdasági életbe, szabályozhatja az államhatalom főleg a javak igazságos elosztását. Az állam nála gazdasági organizmus is, és a népgazdaság nem egyéb, mint az egyesek gazdaságát szorosan összefűző kollektív jelenség. Wágnert úgy tekinthetjük, mint a német nemzeti szocialisták legfőbb tanítómesterét. Szerepe a nemzeti szocializmus gazdasági eszményeinek megalapozásában körülbelül ugyanaz, mint Söreié a fasizmuséban.

A nemzeti szocialisták hirdetik a gazdasági és az állami résznek teljes és elválaszthatatlan egységét és minduntalan hangsúlyozzák, hogy az ő gazdaságuk a szó betűszerinti értelmében közgazdaság — „Gemeinwirtschaft“ — a liberális-kapitalista közgazdasággal szemben. Az első gazdasági programot abban a kiáltványban találjuk meg, amelyet Hitler Adolf, az akkor még ismeretlen pártvezér, 1920. február 24-én felolvasott a müncheni sörház előtt tartott gyűlésen. Ezekhez a gazdasági eszmékhez a párt azóta többé-kevésbé hű maradt, igaz, hogy inkább szóval és papíron, mint a gazdasági élet valóságában.

A nemzeti szocialisták a vezér által felolvasott programban többek között azt követelték, hogy az állam gondoskodjék az állampolgárok megélhetéséről. El kell törölni rögtön a munkanélküli jövedelmeket és meg kell szüntetni a „kamatrabszolgaságot“. Követelték még ezenkívül a nagy üzemek államosítását, s a nagy üzemek munkásainak nyereségrészesedését a jövedelemből. Követelte ezenkívül a müncheni program a földreformnak mielőbbi végrehajtását. A mozgalom kezdetől fogva egyforma ellenségének tekintette a liberális kapitalizmust és a marxista tanításokat valló munkásproletáriátust.

Amikor Hitlerék 1933 januárjában uralomra jutottak, valamely életképes gazdasági program végrehajtása döntő fontosságú volt. Lapjaikban, röpirataikban, beszédekben évek óta hirdették, hogy a munkanélkülséget csak ők tudják megszüntetni és csak ők tudják gazdaságosan kihasználni az ország termelő erőit. Gazdasági programjuknak úgy elgondolásában, mint végrehajtásában azonban sok zavart és határozatlanságot látunk, nem is szólva magának a programnak éles ellentmondásairól. Az első közgazdasági programot Hitler egyik bizalmas munkatársa, Feder Gottfried mérnök fogalmazta, aki az államszocializmus elvi alapján áll. Ezt a Feder-programot azonban, ami azzal járt volna, hogy az állam a gazdasági élet egész forgalmi szférájára rögtön ráteszi a kezét, s még abból a fikcióból indul ki, hogy az állam az egyedüli pénzforrás (der Staat: als einziger Geldschöpfer), Hitlerék nem hajtották végre, hanem megalkudtak a tényekkel, ugyanúgy, mint Olaszországban a fasiszták. Ezért az írott program, a könyvekben olvasható követelések és a valóság között nagy különbségeket találunk. Egy azonban bizonyos, az, hogy úgy maga Hitler, mint munkatársai, tökeellenesek, a gazdasági liberalizmust elavult és kárhözvont tannak tartják. Ők maguk a vezérrel együtt alacsony sorsból küzdöttek fel magukat és kezdetől fogva, részint a hazafiasán gondolkodó

munkásosztályra, részint az állástalan, szegény értelmiségre támaszkodtak uralmi céljaiknak elérésében. Hirdették a „kamatrabszolgaság összetörését is“, de ez is csak propagandajelszó maradt.

A német nemzeti szocialisták igen erős kritikai álláspontot foglalnak el mind a kapitalista gazdasági renddel, mind a szocializmussal szemben és mind a kettőt kárhoztatják csaknem egyforma mértékben. A magántulajdont, s az egyéni vállalkozást nem utasítják el, csak azt követelik, hogy minden egyéni gazdasági tevékenységet szigorú állami ellenőrzésnek kell alárendelni. Megkülönböztetnek kétféle: egy teremtő (Schaffendes) és egy pocsékoló (Raffendes) tőkét anélkül, hogy a kettő között valami megkapó, vagy éles disztinkciót tennének. Az előbbi körülbelül annyit jelent, mint magának a vállalkozónak megtakarított tőkéje, a másik pedig a pusztán kamatra adott tőke. Ezért a nemzeti szocializmusnak összes elmélet-írói a tőkeképződés legerősebb állami ellenőrzését követelik.

A gazdasági programok és az elméleti fejtegetések legnagyobb része nem egyéb, mint a Vezér beszédeihez, nyilatkozataihoz adott kommentár, amelyekben az ő eszméit igyekeznek tovább fejteni és alátámasztani tudományos érvekkel. Igen fontos ebben a tekintetben Hitlernek 1933. május 1-én a gazdasági kérdéstről tett nagyobb nyilatkozata. Ebben a nyilatkozatban legelsősorban a társadalmi és gazdasági arányosítás gondolata ragadhatja meg figyelmünket. Hangsúlyozza elsősorban az általános munkakötelezettséget. „Rendíthetetlen elhatározásom — mondotta —, hogy minden németnek, bármilyen születésű, gazdag vagy szegény, tudósnak vagy gyárimunkásnak a gyermeke, életében egyszer kézimunkát kell végeznie, azért, hogy azt megismerje és azért, hogy könnyebben tudjon parancsolni és hogy ő maga könnyebben tudjon engedelmeskedni.“

A beszéd elhangzása óta ki is mondták Németországban az általános munkakötelezettséget. Kifejtette még ebben a beszédében Hitler, hogy el kell találni a középutat az egyéni kezdeményezés és a nagy közösség iránt való kötelezettség között. Amit ők akarnak, az nem egyéb, mint az egyéni szabadság és a népközösség közötti szintézis. Úgy maga a Vezér, mint munkatársai és a nemzeti szocializmus elméletírói rendkívül nagy súlyt helyeznek a mezőgazdaságra és a német parasztságra. A német nemzeti szocializmus is ugyanúgy, mint az olasz fasizmus, erősen agrár jellegű. Uralomrajutásuk kezdetén több ízben felmerült az a gondolat, hogy miképpen lehetne az óriási számú gyáripari munkásságot a földhöz visszavezetni.

Majdnem minden nemzeti szocialista iratban szembeállítva találjuk a népközösség és az osztályharc elvét. És ugyanakkor szembe állítják egymással a „közhaszon“ és az „egyéni“ haszon elvi ellentéteit, és hangsúlyozzák, hogy a nemzeti szocialisták államában az egyes ember, annak érdekei, kívánságai semmit sem számítanak, minden csak a közösség. A szerintük letűnt kapitalista gazdasági rendről ugyanolyan ellenszenves és torzképet igyekeznek festeni, mint a szocialisták. Gottfried Feder, a Vezér egyik gazdasági tanácsadója, egyik fejtegetésében többek között ezeket mondja:

A gazdasági rend, amelyet a nemzeti szocialisták újjal akarnak helyettesíteni, a következő: kormány a nép ellen, pártok pártok ellen, parlament a kormány ellen, munkás a munkaadó ellen, fogyasztó a termelő ellen, kereskedő a termelő és fogyasztó ellen, háziúr a lakók ellen, munkás a paraszt ellen, hivatalnok a közönség ellen, a munkásosztály a burzsoázia ellen, egyház az állam ellen ... A gazdasági szabadságnak tagadhatatlan hibái igen ügyesen vannak csokorba kötve. Ennek a helyébe az az ideális rend lép, amelyben mindezek megszűnnek: nem lesz többé kizsákmányolás, nincs többé önhaszon, — ez utóbbi helyére a közhaszon jön, mert mint a nemzeti szocialisták minden írásukban hangsúlyozzák, az egyes ember haszna, érdeke nem számít. Smith Adám és a klasszikus iskola tanításait nem kárhoztatják, sőt elismerik azt is, hogy a kapitalizmus hasznos szerepet töltött be az emberiség életében, de ma már elavult. Ugyanúgy, mint a fasiszták, a nemzeti szocialisták sem tagadják a magánkezdeményezés szükségességét, de viszont azt követelik, hogy minden magángazdasági tevékenységet meg kell az államnak zaboláznia. Hitler több beszédében elismerte a takarékoság létjogosultságát is. A nemzeti szocializmus nem szünteti meg a piacot sem, de ezt is megrendszabályozza, beleszól az árakba, korlátozza a szabad kínálat és kereslet elvét. Azt olvassuk egyik elméletírónál, hogy versenyre szükség van, hogy a gazdasági élet jobbat, tökéletesebbet termeljen, de ez sem lehet korlátlan. A nemzeti szocializmus gazdasági filozófiáját általában szintézisre való törekvése jellemzi, ami egyébként az egész német gondolkodásra jellemző. Elismeri az individualizmusnak sok követelését és helyességét ugyanúgy, mint a fasiszmus, de végre belefojt mindent a kollektívizmusba. „Két lélek lakik minden kebelben — írja Hartz Gustav —, egy individualista, személyi és egy szociális. Egyének, embernek születünk, saját testünkkel, lelkünkkel, szellemünkkel. De nem önmagunkból születünk, hanem a közösségből.

amely az emberi nem őseredetéig nyúlik vissza, és a mi szüléink csak utolsó láncszeme voltak annak a közösségnek, amelyből mi individuumok lettünk ..

Az okoskodás vége az, hogy az egyén önmagában semmi, a közösség a fontos, jóval fontosabb az egyes egyénnél. A nép — mondják — szerves egész, a „Gemeinwohl“ és a „Persönliche Bereicherung“ egymással a legszögesebb ellentétben állanak. A tőke ellenség, a plutokrácia pedig közveszedelem.

Irataikban folyton bírálják a marxizmust, az egész rendszert zsidó faji gondolatnak bélyegzik, s a legélesebben kárhoztatják. Ez annál különösebb, mert ők is elismerik a marxizmusnak úgyszólván egész kritikai (negatív) részét, csak pozitív tanításaival nem értenek egyet, ámbar más elnevezéssel a marxizusból sok mindent átvettek. Azt állítják, hogy a marxizmus nem egyéb, mint a liberalizmusnak a származéka, annak mintegy logikus folyománya, noha a marxizmus, mint minden szocializmus, megsemmisítő viszonyban van a gazdasági individualizmussal.

A magángazdaság és a magántulajdon elvét — mint mondtuk — a német nemzeti szocializmus nem veti el és a „Gemeinwirtschaft“ szocialista fogalmát és a „Privatwirtschaft“ liberális gondolatát akként hidalja át, hogy ez utóbbit bilincsekbe veri. A magángazdaság a köz számára köteles dolgozni és termelni — mondják — és gyakran hangoztatott ideáljuk „a közjó érdekében fennálló és dolgozó magángazdaság“. Ez a követelés egészen különös és sokat lehetne róla elmélkedni. Olyan ez, mint a francia forradalom „testvériség“ jelszava. A testvériséget lehetetlenség politikai programmá tenni, mert nem lehet ráparancsolni az egyes emberre, hogy polgártársát testvérének tekintse. Ugyanilyen szubjektív természetű követelmény a német nemzeti szocialisták előbbi követelése is. Lehetetlenség ráparancsolni az emberekre, hogy milyen érzülettel végezzenek gazdasági tevékenységeket. Egyéni haszon nélkül való magángazdaságnak nincsen értelme.

A nemzeti szocializmus közírói nagy lelkesedéssel írnak a rendi állam eszméjéről. Az új rendiség Spann Othmár német szociológus találmánya, aki szeretné beskatulyázni az emberiséget a középkori formájú, zárt foglalkozási csoportokba, az úgynevezett rendekbe. Csak ily módon lehetne szerte kiküszöbölni az osztályharcot és a foglalkozási csoportok közötti ellentéteket. Az emberiség újból zárt kasztokba tömörülne, mint a középkorban, és az egyén csak mint valamely rendnek tagja számítana és érvé-

nyesülhetne és ezt a rendekre széttagolt társadalmat nagy egységgé foglalná össze a felette trónoló korlátlan államhatalom. A nemzeti szocializmus célja — olvassuk egyik írásban — a „harcszerűen beállított kötelékeket átváltoztatni hivatásszerűen elrendezett népközösség tagjaivá...“ Az első s legfontosabb rend az új nemzeti szocialista államban a parasztság. Azóta Walter Darré, a Harmadik birodalom agrárszakértője a földműves parasztságot a nemzeti szocialista elvek szerint meg is szervezte és a földműves réteg ma a Harmadik birodalomban nagy, zárt foglalkozási csoportot alkot.

A nemzeti szocialista gazdasági tanokat általában az egyszerűsítésre való hajlandóság jellemzi. A kapitalizmus nagy bonyolult szervezeteit, részvénytársaságait, koncernjeit azóta már egyszerű formákká alakították át. Az egész gazdasági átszervező munka legfőbb célja náluk az áttekinthetőség. Az államhatalom sokkal könnyebben irányít és ér el gazdasági téren eredményeket, ha a formák egyszerűek, áttekinthetők. A gazdasági önellátás (autarkia) ott szerepel kezdettől fogva a nemzeti szocializmus gazdasági programjában. Azért a nagyiparért, amely 1914 előtt kiszorította az angol és francia nagyipart olcsó terményeivel és a világpiac meghódításáért a nemzeti szocialisták mérsékelten lelkesednek. A Harmadik birodalom a legszélsőbb gazdasági önellátásra tért át, korlátozza, a legszükségesebb mértékre szorítja le a nyersanyagbevitt, amit lehet, szintetikus úton előállított szurrogátumokkal pótol, mint a kaucsukot, annak dacára, hogy az előállítási költség sokszorosán meghaladja a bevitt anyag árát — az abszolút kormányhatalom mindenkit befog a nemzeti termelésbe —, s ezt a rendszert nevezik ők „dinamikus“ gazdasági rendszernek. A rendszer védelmezői azt mondják, hogy a birodalom kormányát erre a viszonyok kényszerítették, mások szerint viszont ez a jövő fejlődésének az útja.

A német nemzeti szocializmus eszméi a fasiszmushoz hasonlítanak, s nem túlzás az az állítás, hogy az ösztönzést és a mintát a német nemzeti átalakulásnak a fasiszta forradalom szolgáltatta. Valóban az imént vázolt eszméken felépült gazdasági berendezkedések többé-kevésbé az olasz korporációs kísérlet utánzatai. A régi szocialista szakszervezeteket, Európa legerősebb munkásszervezeteit a nemzeti szocialisták uralomra jutásuk után szétbomlasztották, s a maguk új intézményeivel helyettesítették, majd megalakították az úgynevezett „munka-arcvonalat“ még 1933 novemberében. Ebben az időben a nemzeti szocialisták még a korporációs rendszer

ellen nyilatkoztak, de már a következő esztendőből kezdve fokongként erre tértek át. Az 1934. január 20-án kiadott dekrétum valóságos munkakódex, olyanszerű, mint az olasz Carta del lavoro. A dekrétum alapján szervezték meg az új szociális- és munkásintézményeket, alakították át a termelés egész szervezetét, erősen korporációs szellemben. A német korporációk felépítését nem részletezzük. A dekrétum alapján alakultak meg 1934. június 27-én az úgynevezett munkaközösségek, a munkaadóknak és a munkásoknak közös sejtjei. Ezeknek a sejteknek tagja maga a vállalkozó, az ő bizalmi emberei és a munkások megbízottai. A munkaadó és a munkás — olvassuk a dekrétumban — együtt dolgoznak a vállalat céljainak érdekében a nemzet és az állam közös javáért. Az egész intézmény nem igen egyeztethető össze sem a munkás és vállalkozó szabadságával, de még az egyéni tulajdonnal sem.

A nemzeti szocialisták egész nagy hierarchiát építettek fel a gazdasági életben. A vállalatok kebelében bizalmi tanácsok működnek, amelyekben bent ülnek a vállalkozók és a munkások megbízottai. Megcsinálták az ipari vállalatoknak hatalmas birodalmi szervezeteit (hét szervezetet az egész birodalomban) s a bankok, a kereskedelem, a biztosítási ügy hasonló nagy szervezeteit, majd a parasztság szervezeteit. A legfőbb fórum a gazdasági minisztérium, amely hatalmi szóval irányítja a birodalom egész gazdasági életét ennek a teljesen hierarchizált organizmusnak segítségével. A gazdálkodás szellemét, irányát legjobban a propaganda ügyek minisztere, Göbbels jellemezte, aki egy alkalommal ekképen nyilatkozott: „Akarjuk, hogy az összes törzsek, rendek, hivatások és felekezetek ahhoz a nagy nemzeti ritmushoz csatlakozzanak és zárkozzanak, amely ma Németországot átjárja, az hassa át őket, hogy az a csodás lendület, amely most a német nemzetet minden részében, rétegében, minden hivatásában magával ragadta, soha ki ne merüljön, hanem ez legyen a jövő életközösségének fő jellemvonása.“ Göbbelsnek ezek a szavai legkézzelfoghatóbban mutatják, hogy az egész rendszer mennyire romantikus és érzelmi alapú.

Ami ma Németországban a gazdasági élet területén végbe megy, egy igen nagy arányú, amellet kockázatos és bizonytalan kimenetelű kísérlet. Visszaállítják-e még Németországban a régi kapitalizmust, a gazdasági szabadversenyt, bekapcsolódik-e újból Németország a viláfgorgalomba?

— erre a kérdésre nem lehet sem határozott igennel, sem határozott nemmel felelni. Az egész kísérlet értékében azonban kételkednie kell a nyugodt és tárgyilagos megfigyelőnek. A Németbirodalom, amely ipari nyers-

anyagokban gazdagnak éppen nem mondható, gazdasági kísérletekre nem alkalmas úgy, mint Oroszország vagy az Egyesült Államok. Az bizonyos, hogy a német nemzet igen erős szuggesztív hatása alatt áll; a nemzeti szocializmus pszichológiai eszközökkel dolgozik. Az olyan társadalmi- és államrend, az olyan közgazdasági élet, melyet ilyen pszichológiai eszközökkel tartanak fenn, nem nyugszik szilárd alapon.

A TERVGAZDASÁGI ÉS TOTALITÁSOS ESZMÉK A VILÁGHÁBORÚ UTÁN.

A békekötések óta azt látjuk, hogy nagy erőre kapott az a gondolatáramlat, amely hadat üzent a gazdasági szabadelvűségnek s a gazdasági életnek egész területén, úgy a termelésben, mint a javak szétosztásában, gyökeres rendszerváltozást követel. Ezek az anti-individuálista tanok korántsem újak; a legrégebb időktől kezdve megtaláljuk őket filozófiai rendszerekben, állambölcseleti elgondolásokban, ugyanúgy, mint az ellenkezőjüket: a szabadságra való törekvést. Igen sokat kísértett az elmúlt esztendőkből az új rendiség gondolata, amelyért főleg jobboldali körök lelkesednek. A rendiség gondolata is ősrégi. Plató kommunista állama rendekre tagozódik, mindenki valamely szigorúan megállapított csoporthoz tartozik, az úgynevezett rendhez. Ugyanez a gondolat megtalálható Aristotelesnél is. A rendiség azonban mint intézmény, középkori, a középkor gondolatvilágának sajátos terméke. Megrögzíteni a társadalmat, hogy senki ne mozogjon, elégedjék meg Istentől ráruházott hivatásával, melybe beleszületett — tipikus középkori felfogás. Minden konzervativizmus, amely iszonyodik a változtatásoktól, kockázattól, — általában rendi-szellemű. A rendiség világát felbontotta az újkori természetjogi iskola, halálos csapást mért rá Hobbes Tamás, Locke és Rousseau filozófiája, de a visszahatást már közvetlenül a francia forradalom után a konzervatívknál, a katolikus reakció említett íróinál és a német romantikus filozófusoknál érezhetjük. Adam Müller vissza akarta állítani a középkor rendjeit, a közjogi természetű foglalkozási csoportokat.

Az új rendiség legnagyobb hatású írója, Spann Othmár német szociológus, aki a XIX. század társadalmi és gazdasági rendjét úgy tárgyalja, mint anorganikus, zűrzavaros állapotot s úgy gondolja, hogy a bizonytalan állapot megrögzítésére egyetlen mód van: megjavított formában visszaállítani a letűnt középkort. Spann a középkori univerzalizmus apostola, s

ugyanazt tanítja ő is, amit Aquinói Szent Tamás és a skolasztikusok, hogy a társadalom nagy egység, melynek az egyes ember csak jelentéktelen atomja. A középkor rendekre oszlott, s az egyes ember nem önmagában, hanem csak mint valamely rendnek tagja érvényesülhetett. Volt; pap, főúr, nemes, iparos, paraszt. Az újkor mindezeket megsemmisítette és a szépen felépített, nyugodt társadalmi állapot helyére hozta az egymással szembenálló társadalmi osztályokat. Spann tagad minden individualizmust. Az emberek magukban senkik; az egyén nem célja, s értelme önmagának és a világnak, hanem csak egy haszontalan pozdorja. Felette áll a társadalom, amelyben az ember született, s a társadalmi közösségnek Spann körülbelül azt a jelentőséget tulajdonítja, amit Durckheim francia szociológus, aki azt tanította, hogy az egyéni öntudat csak egy szemernyi része, vetülete a társadalmi öntudatnak s az ember magában jelentéktelen kis részecskéje a kollektívumnak, amelynek mindenünket köszönhetjük: vallásunkat, kultúránkat, gondolkodásunkat, érzelmeinket.

Spann be akarja az emberiséget skatulyázni öt rendbe, s ezek a következők:

Kézimunkás; magasabbrendű (szellemi) munkás; a gazdasági élet vezetői; az állami élet vezetői; végül: a magasabb szellemi képzettségű tanító-rend — schöpferischer Lehrerstand —. Ennek a rendi társadalomnak a csúcán áll a korlátlan államhatalom. Spann azt mondja, hogy az államhatalom intézői a legjobbak közül kerülnének ki, de vájjon ebből a megrögzített állapotból egyéni vetélkedés híján hogyan jutnak fel a legjobbak a társadalmi építmény ormára? Spann egész gondolkodása erősen középkorias. A középkori felfogás szerint kell mindenkinek megmaradnia foglalkozásának a legszűkebb körében, a liberális-demokratikus kor terjesztette ki mindenkire a közügyekért való felelősséget. Spann egy helyen ezt írja, ami egész gondolkodására legjellemzőbb:

„A ,rendi-állam¹ azt akarja jelenteni, hogy az embereknek az a köre, amelynek állami feladatokat kell betöltenie, a népnek az államot kormányzó rétege, a dolgoknak értelme és fogalma szerint nem kényszeríthető arra, hogy más rendektől megbízást kaphasson (mint az a mai választási rendszer mellett történik), az állam önmagából áll elő, és nem hivatásszerű ,gazdasági parlamenteken‘ és nem is a népet magába foglaló ,parlamenteken‘ nyugszik; ezért minden rend az embereknek azon a sajátos körén nyugszik, akik a saját feladatuknak szentelik magukat és annak terhét viselik.“

Az új rendiség szószólói azzal érvelnek, hogy a liberális államban a hatáskörök összekeverednek. A politikus üzleteket csinál, a gazdasági szakember pedig beleszól a politikába, s így a különböző hivatáskörök szakadatlanul összekeverednek, minek a rendiség hívei szerint a köz látja kárát. Az új rendiségnek meglehetősen nagy irodalma van. Van egy tetszetős elmélet (Andreae osztrák tudós elmélete), amely hármas vetületben látja az államélet egészét. Van egy államhatalom, van egy társadalmi elem s van egy gazdasági elem és a rendi államban ezt a három elemet élesen el kell különíteni egymástól.

A rendi gondolatot megtaláljuk XI. Pius pápa „Quadragesimo anno” című körlevelében, amelyben főleg társadalmi kérdésekkel is foglalkozik. Valamennyi elméletíró között a legnagyobb hatású maga Spann Othmár, akinek filozófiája nagy hatással volt Dollfuss osztrák kancellárra is, a mai osztrák korporációs állam elgondolójára.

Az a korporációs rendszer, melyet Olaszország, Németország, Ausztria és Portugália az elmúlt esztendőök folyamán átültettek az életbe, az új rendiség felé való átmenetek első lépcsője. Vitatkozni a rendiség apostolaival igen nehéz, mert az ember a szerint lesz híve a gazdasági individualizmusnak vagy a rendiségnek, hogy miben látja az emberiség végső célját és rendeltetését. Ha a bölcsészet történetét ismerjük, látjuk, hogy bizonyos, egymással ellentétes irányok a legrégebb idők óta harcolnak egymással. Szakadatlan haladás, fejlődés elképzelhetetlen az egyéni erőknek és képességeknek mennél szabadabb kibontakozása nélkül; a szabadság hazájában azonban elképzelhetetlen olyan halálos nyugalom és csend, mint a rendiség megkötött társadalmában. A két gondolat ellentétét ott látjuk már az ókori bölcsészetben, Plútónál és Aristotelesnél. Az előbbinek eszménye a spártai kommunista rendi-állam, az utóbbié Athén, a szabadság hazája. Plátó, Morus Tamás, Marx és Spann Othmár lényegében egyet akarnak: társadalmi békét, nyugalmat, kiegyensúlyozottságot, a harcnak, a versengésnek, az üzleti életből a konkurrenciának a kiküszöbölését. Aristoteles, Locke, Adam Smith a fejlődés, haladás, a szakadatlan tökéletesedésnek a hívei.

Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy Spann Othmár univerzalizmusa és az egész új rendiség egy kimerült, az élet harcaiba befáradt kornak életbölcselete. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében, a romantikus korban, oly nagy az emberek többségében a szabadság és az egyéni erők kifejtése iránti tisztelet, olyan határtalan tetterő, kalandvágy, vállalkozó kedv hatja át az egész európai és amerikai társadalmat, hogy

a rendiség hívei (az említett Müller Adamé) csak az egészen kicsiny arisztokratikus körben érték el hatást. Fáradt, kimerült korban az emberek nagy többségének az eszménye a nyugalom lesz és a kockázattól való mentesség; biztos állás, biztos napibér, öregkori nyugdíj és ellátás a kedvelt jelszavak. A múlt században a virágkorát élő liberalizmusnak az etatista-szocializmus volt a nagy ellenfele; ma sokkal nagyobb ellenfele az új rendiség, amelynek számtalan híve van. Az új rendiség, mint láttuk, egyformán elveti a liberálizmust és a szocializmust, és a társadalmat a modernizált középkori eszmékkel akarja boldogítani.

Meg kell azonban azt is állapítanunk, hogy az új rendiséget bizonyos tekintetben a szabadelvű kapitalista időszak készítette elő. A hetvenes esztendőktől kezdve a kapitalizmus építette ki az ő nagy szervezeteit, kartelljeit, trösztjeit; azután a munkások szervezkedtek meg. A korporatizmus nem tesz mást, mint hogy a kapitalista kornak ezeket a meglévő szervezeteit tovább építi, kifejleszti az élet egész területén s végül megrögzíti őket. A tőkés termelési rend szabad társulási formái ezen a módon áEami szervezetté válnak. Lehetséges, hogy igazuk van a korporativizmus híveinek abban, hogy ez a társadalmi béke megszilárdításának a legüdvösebb eszköze, ámde kérdés, vajjon a rendekké merevített foglalkozási csoportok nem lesznek-e túlkonzervatívok és minden további fejlődésnek, újításnak nem állják-e majd útját? Bizonyos az — és ezt el kell ismernünk —, hogy azokban az országokban, ahol állandó zűrzavar dúlt, mint Németországban, Olaszországban, Ausztriában, Portugáliában, a korporációs rendszer békét, rendet, megnyugvást hozott, — legalább egyelőre. A korporációs szisztéma még nem olyan hosszú életű, hogy végleges ítéletet mondhassunk róla. Azt látjuk tehát, hogy az államosított hivatásos szervezetek tisztán gyakorlati szükségszerűségnek köszönik létüket mind a négy országban és ez igen erős érv ellenük: olyan országokban, ahol elég nagy a társadalmi szolidaritás, ahol nem kell forradalmi felfordulástól tartani, mint Angolországban vagy az Egyesült Államokban, ott az új rendiség teljesen felesleges. A korporációs rendszer bevezetése még az újabban gazdasági bajokkal és munkászavargásokkal küzdő Franciaországban sem került komolyan szóba.

Napjainknak a legtöbbit emlegetett közgazdasági jelszava az úgynevezett tervgazdaság (Planwirtschaft, Économie dirigée, Planning).

A tervgazdaság ma még kidolgozatlan, meglehetősen laza elmélet, jobban szólva: vágy és törekvés; általában a szabad versenynek erős korlá-

tozását, vagy pedig teljes megszüntetését értik rajta. Maga a tervgazdaság tisztán szocialista gondolat; a legnagyobb tervgazdasági rendszer maga a marxizmus, amelynek egyik legfőbb követelése a piac eltörlése, a szabad verseny megszüntetése és a megállapított szükségletek számára való termelés, hogy ilymódon „kiküszöböljék” a kapitalizmus belső ellentmondását. A békekötések óta gyakorta hangoztatott jelszó azonban egészen mást jelent; a közkeletű „tervgazdaság” azoknak a polgári közgazdászoknak a találmánya, akik ilyen módon akarják megmenteni a magántulajdont, s magát az eszmét a gazdasági válság idézte fel, amelynek megoldása — a tervgazdaság hívei szerint — a háborúelőtti liberális-kapitalista rendszer keretei között lehetetlenség.

Azok a közgazdász-tudósok, akik a klasszikus gazdasági iskola tanításait vallják, élesen szembeszállnak az irányított gazdasággal. Azt mondják — s ebben igazuk van —, hogy monopóliumokra, visszaélésekre, az államhatalom túltengésére vezet. Fontos érv az is, hogy a valóságban minden gazdaság tervgazdaság, mire való tehát ezt túlozni; a kapitalizmus sem ismerte az egészen tervtelen, nyakló nélkül való termelést. Ha korlátozzák, felülről irányítják a gazdasági életet, az szükségképen azzal jár, hogy felrúgjuk a gazdasági élet helyes és bevált törvényeit és elsorvasztjuk magát a termelést. Minthogy egész gazdasági életünk egy szabad folyamatból, az erőknél szabad mérkőzéséből alakult ki, a jogrendet ne vigyük át gazdasági területre, hogy azzal a gazdasági erőknél szabad mérkőzését megbénítsuk. A klasszikus gazdasági iskola hívei csak igen meggondolt, kismértékű, racionális beavatkozást tartanak célravezetőnek.

Napjainkban egy hatalmas arányú tervgazdasági kísérletnek vagyunk tanúi. Ez Roosevelt elnök kísérlete, amely immár negyedik esztendeje tart.

1929 őszén az Egyesült Államokban fenyegető gazdasági válság kezdődött, amely néhány hónap alatt olyan kétségbeejtő mérveket öltött, hogy az Unió egész gazdasági rendjének felborulásától lehetett tartani. A válságot egy roppant arányú gazdasági fellendülés előzte meg, amely körülbelül 1922-ben, a világháború okozta, rövid ideig tartó átmeneti válság után kezdődött. A prosperitás olyan fokot ért el, amely szintén páratlanul áll a világgazdaság történetében. Az amerikai nemzet fiatalos, szinte gyerekes optimizmusra hajló, s a tömegek abban az illúzióban ringatták magukat, hogy új világ köszöntött az emberiségre, amely sohasem ér véget. A prosperitás páratlanul álló adatai közül a helyzet megvilágítása céljából csak néhányat idézünk. Az ipari termelés 1923-tól 1929-ig 35%-os emelkedést

mutat. A mező- és erdőgazdaság produktivitása 1923-tól 1929-ig 18%-ot emelkedett s közben óriási mértékben emelkedett a newyorki tőzsdén jegyzett értékek árfolyama. Az amerikai gazdasági viszonyok egy kiváló ismerője, Bertrand de Jouvenel az amerikai kapitalizmus válságáról szóló rendkívül érdekes könyvében kimutatja, hogy az Egyesült Államokban a vagyon nagy része papírban van s az egész gazdasági felépítmény oly rendkívül bonyolult szerkezet, hogyha egyetlen tag megsérül, rögtön az egész organizmusnak válságát vonhatja maga után. 1929-ben január 1-től szeptember 1-ig 67 milliárdról 89.6 milliárdra emelkedett a newyorki tőzsdén jegyzett papírok árfolyama.

A válság, amelynek a túlkapitalizáció és a szertelen tőzdespekuláció következtében okvetlenül be kellett következnie, már régóta lappangott; az októberi tőzsdei krach nem volt egyéb, mint annak a szomorú valóságának a kifejezése, amit ebben az időben még nem akartak elhinni, sem Amerika gazdasági kiválóságai, sem az amerikai tömegek. A „virágzás“ egyszerre végétért. Az Egyesült Államok hatalmas tömegű gabonakészletei eladatlanul heverték, az ipari termelés, a külföldi piacok elvesztése következtében, lecsökkent. A virágzás éveiben a detroiti Ford-gyár 8000 gépkocsit állított elő naponta, most egyszerre mindez megszűnt, s azok az amerikaiak, akik addig a határtalan prosperitásban elbizakodva mosolyogva intézték el az óvilág háborúutáni gazdasági gondjait, most egyszerre a leggyötrőbb gondok közé zuhantak. Hoover, az Egyesült Államok akkori elnöke, nem hitt a válság komolyságában. Azt hitte, hogy mindez csak átmeneti jelenség és a bajok kiküszöbölhetők a gazdasági individualizmusnak addig bevált módszereivel. Hoover 1930-tól 1932-ig, elnökségének második felében, apró cseprő félrendszer szabályzatokat léptetett életbe, amelyek természetesen semmit sem használtak. Közben a bankok ezrei zártak be, a hitelezők kiszedték betéteiket, a farmer-nyomorúság olyan mérveket öltött, hogy a déli földműves államokban már lázadástól lehetett tartani, a munkanélküliek létszáma elérte a 12, mások szerint a 14 milliós létszámot. A tömegek hangulata a túlzó optimizmusból most már kezdett a másik végletbe, a sötét pesszimizmusba átcsapni, amikor Roosevelt elnök 1933 márciusában a köztársaság kormányát átvette.

Roosevelt elnök nem volt nagynevű gazdaságpolitikus, általában úgy ismerték, mint pontos, lelkiismeretes, puritán embert, de mint közigazdászról keveset tudtak róla. Elnökké választása előtt jelent meg egy kisebb közigazdasági munkája: a „Looking forward“ („Pillants a jövőbe“), de ez

sem valami nagyobb szabású vagy mélyebben járó mű. Azt fejt ki benne, hogy az Egyesült Államok alkotmánya, amelyet Jefferson fogalmazott annakidején, már nem felel meg az új idők követelményeinek. Abban az időben, amidőn a tizenhárom őszállam kimondotta függetlenségét, a korlátlan gazdasági szabadságnak még volt értelme; a lakosság csekély volt s ez előtt a kisszámú népesség előtt határtalan lehetőségek állottak. Később azonban, különösen a XIX. század második felében, ez a korlátlan gazdasági szabadság rengeteg visszaélésre vezetett; felburjánoztak valósággal a gazdasági hatalmak, amelyek visszaélve az alkotmány nyújtotta szabadsággal, állammá nötték ki magukat az államban.

Az elnök valósággal típusa a gyakorlatias érzékű és cselekvő amerikaiaknak. Azt hangoztatja, hogy abban a kétségbeejtő helyzetben, amelyben ő az Egyesült Államok gazdasági helyzetét hivatalbalépésekor találta, cselekedni kell valamit; próbálni kell, kísérletezni, s ha az első kísérlet nem sikerül, mindent előlről kell kezdeni. Ügy látszik, Roosevelttel azzal nyerte meg a nagy tömegek szeretetét, mert gondolkozásában, elhatározásaiban, tetteiben ő a nemzet fiatalságának és rugékonyságának a képviselője.

Első intézkedései a pénzügyrendszerre vonatkoztak. Letért az aranyalapról és a dollárt, a világ legjobb pénzét, amely szinte nemzetközi értékmérőnek számított, lerontotta, hogy ily módon emelje a nyersanyagárakat és segítsen elsősorban a farmerek adósságterheiben. A farmerek ilyen módon valóban hatalmas összegű nemzeti ajándékot kaptak az államtól. Az agrártermékek áresése valóban kétségbeejtő volt: az ipari ár-index 1933 márciusában 65.8; az agrár-index 42.6; az agrár-olló 48%. Roosevelttel a módszerei teljesen alkotmányosak, még csak nem is gondolt arra, hogy az Egyesült Államok alkotmányát megsértse. Minden intézkedéséhez megkapta előbb a kongresszus jóváhagyását. A kongresszus, melynek többségét az elnök magával ragadta optimizmusával és lelkesedésével, hivatalbalépésének első napjaiban megadta neki a kivételes hatalmat. Erre azonnal bezáratta a bankokat, elrendelte az aranybeszolgáltatást, majd munkanélküli hivatalt állított fel. A dollár lerontásával is az volt a célja, hogy a pénzt úrból szolgáló tegye, amelynek értékét tetszés szerint tudja változtatni, a gazdasági követelmények szerint. Jó sokára, csak a következő esztendőben stabilizálta a dollárt régi aranyértékének 59.06%-ában.

A gazdaságtörténetben szinte korszakos jelentőségű kísérlete nem áru el előre elgondolt, logikus rendszert; sokszor az elnök, különösen az első időkben, kapkodónak látszott. Nem akarta magát, úgy látszik, megkötni

semmiféle szabállyal, vagy túlságosan részletekig kidolgozott tervvel. Annak ellenére, hogy megkapta a kongresszustól a kivételes hatalmat, nem nyúlt erőszakos eszközökhöz, az ő legfőbb eszköze, egészen mostanig, a meggyőzés, a propaganda. Nagy szuggesztív erejének kell lenni, mert még a legmakacsabb és legönállóbb gondolkodású nagyvállalkozók, köztük Ford is, végre beadták a derekukat és elfogadták az elnök munka-kódexét. Két nagyfontosságú törvényt alkotott, amelyeken az egész kísérlet felépült; az egyik az 1933. május 12-én aláírt agrártörvény, a másik pedig a híres ipari újjáépítési törvény: N. I. R. A., amelyet 1933. június 16-án hirdettek ki. Intézkedéseit nem részletezzük. Ezek legnagyobb részben olyanok, amelyek homlokegyenest ellenkeznek a gazdasági liberalizmus eszméivel. Elrendelte az elnök az agrártermelés csökkentését s a következő esztendőben rengeteg búzatermő föld bevetetlen maradt. A farmereket természetesen kárpótolni kellett, ami sok százmillióval terhelte meg az állam kasszáját. Az ipari kódexek szabályozták a munkaidőt, megállapították a munkabérminimumot. Az elnök valóban elért már az első esztendőben annyit, hogy a farmerek adósságai csökkentek, a nyersanyagárak némileg emelkedtek s a munkanélküliek száma is néhány millióval leapadt. Az eredmények elég silányak, de Rooseveltt, rendíthetetlen optimizmusától és hitétől sarkalva továbbhaladt a maga útján előre, s a következő, 1934. és 1935. évek már szemmel láthatóbb eredményeket hoztak.

A „new-deal“-t (magyarul „új program“-nak fordíthatjuk), amint a Rooseveltt-féle gazdasági programot Amerikában nevezik, sokan még mindig kísérletnek tartják, viszont a tervgazdaság hívei szerint Roosevelt nagy elgondolása valóság és a gazdaságtörténetnek nagy és kimagasló ténye. Valóban, helyreállította a mezőgazdaságot és már az elmúlt, 1936. esztendő második felében komoly lendületnek indult az amerikai nagyipar. Az amerikai termelés aránya ennek az esztendőnek első felében már majdnem elérte az 1929-ikét. A farmerek jövedelmei 55%-kal emelkedtek az 1932-i jövedelmeikhez képest. Két nagy árnyoldala van az elnök kísérletének. Egyik: a még mindig meg nem szűnt munkanélküliség. Igaz, hogy az 1932-i 12—14 milliós létszám 7 vagy 8 millióra lecsökkent, de ez a szám is még eléggé tekintélyes. Másik: a valuta-bizonytalanság.

A new-deal-ről a vélemények még meglehetősen eltérők. A boldoglátók és a tervgazdaság hívei szerint az elnök újítása korszakalkotó, mert szociális tartalommal töltötte meg az amerikai kapitalizmust. A klasszikus gazdasági iskola hívei érthető módon kárhoztatják. Szemére hányják az

elnöknek, hogy teljesen megsemmisítette a gazdasági élet automatizmusát és a spontán elhatározások helyébe a mindenható állam önkényét tette. Azt a szabadságellenes tendenciát, amely a nagytrösztök kialakulása óta már az amerikai kapitalista gazdasági rendszerben is jelentkezett, Roosevelt általános elvvé, dogmává emelte. A legnagyobb abszurdum az — a klaszszikus gazdasági iskola felfogása szerint —, hogy megtiltsák valakinek, hogy termeljen. Az elnök pedig ezt tette. Elnökségének első évében az ő parancsára a termelő földeknek 15%-a bevetetlen maradt. Ugyancsak képtelenség, hogy egyik ember zsebéből egyszerűen kivegyék a pénzt, akár beleegyeznek abba, akár nem, és azt mint munkanélküli segélyt vagy kárpótlást, vagy akármilyen címen odaadják a másoknak.

Az Egyesült Államokban a gazdasági élet az elmúlt évben tagadhatatlanul fellendült. A tömegek megint optimisták s abban a boldog reményben ringatóznak, hogy visszatér az 1922—29-ig tartó aranykor. Mennyiben van részük e fellendülés megindulásában az elnök intézkedéseinek, azt megállapítani igen nehéz; neki feltétlen van benne érdeme, ha egyéb nem, az, hogy rendkívül nehéz, fejtetőre állított viszonyok között hitét, optimizmusát nem vesztette el. Jóhiszeműségét, szándékainak tisztaságát senki sem vonta kétségbe. A gazdasági szabadságért nem lelkesedik, de meggyőződéses híve a demokráciának s az „állami tervgazdaságot“ megvalósította anélkül, hogy az Egyesült Államok alkotmányát eredeti szelleméből kiforgatta volna.

Napjaink nagyjelentőségű gazdasági eszméje még a gazdasági önellátásra (autarkiára) való törekvés. A gazdasági autárkia sokban emlékeztet a Colbert-féle merkantilizmusra. A merkantilizmus kimondott elve az volt, hogy mennél kevesebb árut kell behozni külföldről, lehetőleg semmit, s mennél kevesebb nyersanyagot, hogy pénz ne menjen külföldre és ki kell használni az országnak meglevő gazdasági erőit. Ez az autarkiás irányzat a békekötések óta tart s úgy foghatjuk fel, mint a világháború folytatását más eszközökkel. Egészséges jelenség már csak azért sem lehet, mert a háború atmoszférájában született és 1930 óta, amióta a háborús hangulat félelmetesen erősödik és a népek ismét belezuhantak az 1910—1914 közötti idők lázas fegyverkezési versenyébe, az autárkiás törekvések még fokozódtak.

Az autarkia hívei azt mondják, hogy ez is az új időknek új követelménye. Ez is hozzátartozik az általános univerzalisztikus eszmeáramlatok-

hoz, amely világszerte fokozta a nemzeti törekvéseket. A gazdasági liberalizmus erősen internacionalista szellemű, s a manchesterizmusnak az volt a jelszava, hogy az egész földkerekséget egy nagy termőterületté és piaccá kell átalakítani. Az úgynevezett univerzalizmus (ha ezt az új áramlatot egyáltalán „univerzalizmusnak“ lehet nevezni), a nemzeti erők kifejtését hangsúlyozza.

A józan és tárgyilagos bírálat ez ellen a felfogás ellen azt a kifogást teheti, hogy nem lehet sem egészséges, sem jövővel biztató gazdasági irány az, amely a háborús hangulatnak, az általános nemzetközi feszültségnek köszönheti léteit. Már Schmoller német tudós is megállapította, hogy a védővamos, az elzárkózó gazdasági politika háborúra vezet, viszont a szabadkereskedelmi politika az általános béke irányzatának a jellemvonása. Akik a mai autarkiát helyeslik, helyeslésükkel akaratlanul is azt állítják, hogy a háború és a háborús készülődés a normális állapota az emberiségnek. Az autarkiás irány valósággal aggasztó. John Maynard Keynes, kiváló angol közgazdász írta egyik munkájában még 1933-ban a következőket: „A világ, amely felé veszedelmesen haladunk, teljesen különbözik a gazdasági internacionalizmus eszméjétől, amely apáinkat eltöltötte és a mai politikát nem ítéltjük meg az akkori hit maximái alapján“.

Az autarkiás politikában — természetesen Oroszországot mellőzve — Németország és Olaszország járnak legelői. Az egyik csak szerényen van a természettől nyersanyagforrásokkal ellátva, az utóbbinak pedig semmiféle nyersanyaga nincs. Az önellátási eszményt csak a nagykiterjedésű, a legkülönbözőbb nyersanyagokban bővelkedő birodalmak tudják megközelíteni, mint Oroszország, az Angolbirodalom, Franciaország — gyarmataival együtt — és az Egyesült Államok. Ha nyersanyagban szegény országok térnek át az önellátásra, kénytelenek lakosságuk életszínvonalát a legmélyebbre leszállítani.

*

Mit lát a gazdasági eszmék kutatója Quesnay és Smith Adám fellépte óta? Azt, hogy a gazdasági eszmék fejlődnek, változnak, módosulnak, amint módosul minden, ami emberi létünk köréhez tartozik, amint módosulnak, fejlődnek, haladnak a tudományok megállapításai és elméletei.

Új, nagy tudományág épült fel Smith Adám nagy művén és a gazdasági szabadelvűségén. Azt látjuk azonban, hogy azok az új gazdasági eszmék, amelyeket az előzményekben, mint a gazdasági liberalizmus vissza-

hatásait jellemeztünk, hatással volt erre az új tudományágra is. Schmoller egy előadásában úgy nyilatkozott, hogy Smith Adám tanításai mellett tudomást kell venni a szocializmusról és Marx tanításairól is. A gazdasági eszmék fejlődése a Smith Adám fellépte óta eltelt jó másfél évszázad alatt a mai napig változatos utat tett meg, melyet egész röviden így jellemezhetünk: kezdettől közel egy századig az individualista eszme a túlnyomó, a múlt század nyolcvanas, kilencvenes éveitől kezdve a szociális eszmék törnek előre és korunkban ezek uralkodnak. Hogy a szociális eszme mennyire erős, egy jellegzetes példa mutatja. Ford Henry, a világ egyik legnagyobb ipari vállalkozója, tagadja azt, hogy őt a nyereség-elv irányítja, őt a szolgálat szelleme hatja át. A kapitalizmus is eljutott a nyers és durva nyereség-elvtől, az új eszmék hatása alatt, a „szolgálat“, sőt a közszolgálat elvéig.

A gazdaságpolitikát napjainkban ezek az új, szociális eszmék befolyásolják. A klasszikus iskola hívei bírálhatják az új gazdaságpolitikát, a tétel közgazdaságtan bizonyos megállapításai szempontjából, s egyes gazdaságpolitikai intézkedéseket bélyegezhetnek károsnak vagy hamisnak; — az élet ezekkel nem törődik. Az eszmék olyan erősek, annyira befolyásolják a cselekvést, hogy az emberek nem sokat törődnek a tudomány elméleti igazságaival.

A gazdasági szabadelvűség igazolta önmagát. Csodálatos eredményeket ért el. Meg lehet állapítani, hogy az emberiség Smith Adám felléptétől 1914-ig többet haladt gazdasági téren, mint azelőtt jó másfél évezreden keresztül. A legelfogultabb szélsőjobboldali közgazdászok is kénytelenek elismerni az individualista-kapitalista rendszer nagy érdemeit. Ezért meg kell menteni azt, ami a gazdaságvilág szabad versenyéből értékes; a tudatos, az elfogultságoktól mentes gazdasági politikának arra kell törekednie, hogy megmentse a gazdasági szabadelvűség fénykorában olyan nagyszélesen működő gazdasági erőket.

Az olvasó, úgy hisszük velünk együtt, arra az eredményre jut, hogy a Világháborút egy nagy tűzhányó kitöréséhez kell hasonlítanunk, amely rettentő robbanó erejével az összes földrétegeket megrendítette. Az ilyen vulkánkitörés alkalmával, mint a geológusok előtt ismeretes, a folyók is új medret keresnek maguknak, régi források bedugulnak és újak jönnek elő a föld mélyéből. Ezenképen a nagy kataklizma következményeképpen kellett, hogy új eszmeáramlatok jelentkezzenek a gazdasági politika területén is. Ez megtörtént. Ma még túlközel vagyunk az eseményekhez.

hogy történetileg megítélhessük ezeket az elemi jelenségeket, amelyek milliónyi emberlelkeket ragadtak magukkal. Igen valószínű, hogy néhány évtized múlva az emberiség azt fogja látni, hogy ezekben az ú. n. új áramlatokban inkább az elnevezések és a megjelenési formák voltak újszerűek, alapjukban a régi erőknél és a bevált tényezőknek voltak folytatásai. Bár-mint legyen is és tulajdonítsunk bár akár a gazdaságtudomány klasszikus igazságának nagyobb fontosságot, akár az újabb jelszavaknak és program-útoknak: rendületlenül áll a Világháború minden megpróbáltatása és felkavaró katasztrófája ellenére is az a tétel, hogy az emberiség jövő fejlődését csak az egyéni kezdeményezéssel és a magántulajdonon nyugvó gazdasági rend tudja ilyen vagy olyan formában, ilyen vagy olyan korlátozás, ilyen vagy olyan társadalmi beállítás mellett szolgálni, mert csak ez a gazdasági rend képes arra, hogy a sűrűsödő emberiségnek, a megszüle-tendő millióknak a munkamegosztás alapján kenyeret tudjon biztosítani. Ez pedig minden gazdasági törekvésnek és minden politikai programnak végső és legnagyobb célja volt a Világháború előtt is, utána is, és mindenkor az is fog maradni.